

**Державний заклад «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»**

Історико-філологічний факультет
Кафедра слов'янського мовознавства

Марія СОКАЛЬ

**ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИКЛАДАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Навчальний посібник

*для здобувачів вищої освіти спеціальностей 013 Початкова освіта та
014 Середня освіта (Українська мова і література)*

Одеса – 2024 р.

УДК: 37.016:811.161.2+008(477)(075)

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (протокол № 8 від 25.01.2024 року)

Рецензенти:

О. М. Беляк, кандидат педагогічних наук, доцент, директор Комунального закладу «Одеський педагогічний фаховий коледж»;

О. М. Новак, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної лінгвістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Сокаль М. А.

Лінгвокультурологічний підхід до викладання української мови: навчальний посібник. Одеса, 2024. 133 с.

У навчальному посібнику подано теоретичний і практичний матеріал реалізації лінгвокультурологічного підходу до вивчення української мови. Видання також містить ілюстративну частину (зразки вправ), питання для самоконтролю та теми для індивідуальних досліджень, що допоможе студентам посилити підготовку в галузі викладання української мови у визначеному аспекті. Навчальний посібник призначено для здобувачів вищої освіти за спеціальностями 013 Початкова освіта та 014 Середня освіта (Українська мова і література), вчителів тощо.

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1	
Теоретичні основи реалізації лінгвокультурологічного підходу до навчання української мови	
<i>Теоретичний блок</i>	
1.1. Лінгвокультурологічний підхід до мовних явищ	5
1.2. Методичні принципи та прийоми навчання мови в лінгвокультурологічному аспекті	14
1.3. Відбір дидактичного матеріалу для навчання мови в лінгвокультурологічному аспекті	22
<i>Блок самоконтролю та самопідготовки</i>	34
Розділ 2	
Методика вивчення лінгвокультурем в курсі української мови	
<i>Теоретичний блок</i>	
2.1. Методичні основи розкриття семантики лінгвокультурем	39
2.2. Робота над лінгвокультурологічною семантикою термінологічної лексики	45
2.3. Робота над лінгвокультурологічною семантикою фольклорних номінацій	53
2.4. Робота над прислів'ями та приказками в аспекті формування лінгвокультурологічної компетентності учнів	64
<i>Блок самоконтролю та самопідготовки</i>	91
Методичні узагальнення	97
Список літератури	103
Додатки	
А. Ілюстративний матеріал	109
Б. Теми наукових повідомлень та презентацій	131

Передмова

Соціокультурна спрямованість мовної освіти на формування компетентного мовця, який виступає носієм народної культури і традицій, є однією з основних вимог до процесу навчання української мови в Новій українській школі. Це робить актуальним висвітлення лінгводидактичних аспектів лінгвокультурології, визначення методичних можливостей подання лінгвокультурологічної інформації учням під час вивчення української мови з метою удосконалення науково-методичної підготовки в цій галузі здобувачів педагогічної освіти.

У навчальному посібнику представлено теоретичний і практичний матеріал реалізації лінгвокультурологічного підходу до вивчення української мови: визначено методичні принципи та описано прийоми презентації лінгвокультурологічної інформації, принципи вибору дидактичного матеріалу, прийоми роботи з лінгвокультурами, зокрема – з термінологічною лексикою, символами, прислів'ями та приказками, продемонстровано можливості формування лінгвокультурологічної компетентності учнів початкової школи та середніх (5, 6) класів.

Посібник структуровано за розділами, що містять теоретичний блок, питання для самоконтролю та список рекомендованої літератури. Для кращого усвідомлення читачами висвітлених положень наприкінці посібника подано методичні узагальнення. У додатках розміщено ілюстративний матеріал, теми для індивідуальної науково-дослідної роботи.

Матеріали посібника розраховані на поглиблення фахової підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за спеціальностями 013 Початкова освіта та 014 Середня освіта. Українська мова і література.

Розділ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО НАВЧАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Лінгвокультурологічний підхід до мовних явищ

Одним з важливих завдань сучасної методики викладання української мови є вирішення завдань впровадження лінгвокультурного компонента в навчальний процес.

Навчання мови просто неможливо реалізувати поза певною культурою. У культурі народу зберігається пам'ять про життя багатьох поколінь, вона успадковується людиною як сукупність матеріальних і духовних цінностей, способу життя, особливостей сприйняття оточуючого світу, характерів, інтересів, поведінки. «На культурі позначається історія цього народу, його мистецтво, література, свята, поезія, народні пісні, які притаманні цьому народу, а також його мова, звичаї і традиції». Культура є також фіксацією «думок, почуттів та реакцій людини на різноманітні ситуації, що виникають у контексті почуттів, вірувань, спілкування, побуту, особливостей харчування, одягу та у будь-яких інших просторах життя» [36, с. 191]. А засобом формулювання цих думок та їх передачі іншим виступає мова.

«Сила мови, як засобу спілкування і впливу на розвиток особистості, має зростати, а сучасні процеси демократизації сприяють підвищенню національної самосвідомості, новому осмисленню історії свого народу, його культури, традицій, звичаїв, проблем національної мови, адже у мові дух етносу, відображення його національної свідомості. У мові відбивається і філософія народу, шлях, який пройшла його історія та культура» [56, с. 34]. Формування внутрішнього світу дитини під впливом звичаїв, обрядів, норм поведінки, поглядів, смаків, традицій тощо, що склалися історично й

передаються з покоління в покоління, дозволяє уникнути духовної прірви між пращурами й нащадками.

По-друге, коли йдеться про необхідність залучення людини до світових культурних цінностей, до традицій інших народів, то слід враховувати, що пізнання дитиною світу починається насамперед зі знайомства з найближчим оточенням, своєю країною, її історією і культурою. Для збереження і розвитку України як самобутньої і самодостатньої держави, яку поважає світове товариство, актуальне значення має формування етнокультурної самоідентифікації особистості як необхідної складової її духовності, світогляду й умови інтеграції у світову культуру.

По-третє, мова та культура тісно взаємопов'язані. Мова, як відображення національної культури, має вивчатись у нерозривному зв'язку з її засвоєнням. Тоді «у процесі формування патріотизму засобами мови, художнього слова формуються складники патріотичної вихованості, які ґрунтуються на життєвих стереотипах українського народу й узгоджуються з народними уявленнями про високі виміри морального, естетичного, етичного, духовного, гуманістичного, відображають національний менталітет» [1, с.13].

Мова – складне і багатоаспектне явище, досліджується як з боку внутрішніх стимулів її розвитку, пов'язаних з особливостями мовної системи, так і зовнішніх по відношенню до мови соціальних факторів. Теоретичні положення про системність мови та її соціальність належать до загальної теорії мови. У якості фундаментальних вони були сформульовані у працях найвидатніших представників мовознавства. «Мова функціонує в соціальному контексті, і є різні види взаємодії мови й суспільства: мова, з одного боку, а політика, економіка, культура, наука, техніка тощо – з другого. Науковці виокремлюють низку екстралінгвальних чинників: суспільно-політичних, економічних, культурних, науково-технічних, соціально-психологічних тощо» [3].

Тезу про соціальність мови слід розуміти як взаємозв'язок мови і суспільства, мови і культури. Ідеї взаємозв'язку мови і культури висували В. Гумбольдт (у мові відбивається «дух народу»); Е. Сепір (мова має національний характер і не існує поза культурою); Дж. Лайонз («мова дає ключ до розуміння культури, мову і культуру слід вивчати разом»); О. Потебня (основні параметри культури обов'язково відбиваються в мові). Отже, «фундаментальні основи такого підходу були закладені працями В. Гумбольдта, О.О. Потебні та інших учених, які стверджували тезу про те, що кордони мови нації позначають кордони світогляду конкретної людини, адже людина тільки тоді стає людиною, коли вона з дитинства засвоює мову та разом з нею культуру свого народу. Усі тонкощі культури народу відображаються в його мові, яка специфічна та унікальна, тому що по-різному фіксує у собі світ і людину в ньому» [56, с. 33].

Ідеї про взаємозв'язок мови і культури розвивають багато сучасних українських мовознавців. Серед них: Н. Андрійчук, В.М. Богуцький, Л.Г. Боярова, І. Голубовська, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В.Г. Заньковська, Л. Кожуховська, О.Л. Комар, В. Кононенко, М.С. Медвідь, О.І. Потапенко, О. Селіванова, Г. Філь та ін. Нові наукові гіпотези і теорії виникають і формуються на основі взаємопроникнення різних наук. Взаємозв'язками мови і культури, мови і суспільства займаються лінгвістика, соціологія, соціолінгвістика, психологія, психолінгвістика, лінгводидактика, лінгвокраїнознавство, етнолінгвістика, етнопсихолінгвістика.

У результаті розвитку поглядів на культуру як складну семіотичну систему, що існує у тісному зв'язку з мовою, виникли передумови для розвитку ще одного самостійного напрямку лінгвістики – лінгвокультурології. Він сформувався в 90-ті роки ХХ століття та активно розробляється у ХХІ ст. Що ж розуміють під лінгвокультурологією?

На думку В.М. Богуцького, «у рамках лінгвокультурології як окремої предметної галузі мовознавства вивчається взаємозв'язок мови й культури.

Її предметом є перегукування мови і культури, їх взаємозалежність. У контексті лінгвокультурологічних розвідок мова постає як спосіб усвідомлення характерних ознак національної культури того чи іншого народу, для вивчення аксіологічного виміру культури» [2, с. 277-278].

І.А. Шишко констатує, що це напрямок лінгвістики, «в якому мова розглядається як культурний код нації, а не просто знаряддя комунікації та пізнання» [56, с. 33].

Дослідники пов'язують появу зазначеного напрямку з розвитком антропоцентричного погляду на мову. Він «сприяв появі лінгвокультурологічного підходу, який змінює уяву про вивчення мови як культурного явища. Цей підхід до навчання української мови дає можливість інтерпретувати мовну семантику як результат культурного досвіду» [23, с. 260].

По-різному встановлюється місце лінгвокультурології серед інших лінгвістичних галузей. Так інколи лінгвокультурологію відокремлюють від етнолінгвістики на основі того, що перша займається вивченням взаємовідношення мови й культури, а друга орієнтована на дослідження мови, духовної культури народу, народного менталітету й народної творчості (за даними дисертаційного дослідження О.П. Левченко). А іноді, навпаки, предмет етнолінгвістики визначають як «ментальну реальність предмета культури», з орієнтацією на лінгвокультурологію, але вважають останню розділом етнолінгвістики (З. Мушинський). Взагалі лінгвокультурологію та етнолінгвістику важко відокремити, тому що остання має дуже широкі межі. Деякі вчені вважають, що лінгвокультурологія – це частина етнолінгвістики, інші – що це різні науки: етнолінгвістика прагне в сучасному матеріалі виявити історичні факти того чи того етносу, а лінгвокультурологія досліджує й історичні, і сучасні мовні факти. Ще інша група дослідників вважає етнолінгвістику попередницею лінгвокультурології. Складовою частиною лінгвокультурології вважають лінгвокраїнознавство. Також

лінгвокраїнознавство та етнолінгвістику розглядають як середню ланку між традиційною контрастивною лінгвістикою та сучасною лінгвокультурологією» (О. Левченко) [37, с. 48-49].

У парі лінгвокультурологія – лінгвокраїнознавство розмежування йде по лінії лінгводидактики. Традиційно об'єктом вивчення лінгвокультурології вважають загальнонаціональну культуру, а розвиток лінгвокраїнознавства пов'язують з потребами навчання іноземним мовам, а в більш широкому контексті – зі співвивченням рідної мови та культури. Проте лінгвокраїнознавство іноді розглядають як лінгвокультурологію, зазначаючи, що це одна з нових галузей лінгвістики, що виявляє зв'язки мови з культурою народу – її носія [5]. Таким чином, не розрізняють лінгвокультурологію як напрямок лінгвістики та лінгвокраїнознавство як напрямок методики викладання мови.

Ще В. фон Гумбольдт вказував на те, що, «мова розвивається тільки у суспільстві, і не тільки тому, що людина є частиною цілого, до якого належить, а саме свого племені, народу, людства, не тільки внаслідок необхідності взаємного розуміння як умови можливості суспільних заходів, але і тому, що людина розуміє саму себе тільки випробувавши на інших людях розуміння своїх слів» [56, с. 32]. Отже, на думку Г. Заньковської, й зараз «лінгвокультурологію і соціолінгвістику в її сучасному стані... передчасно вважати принципово різними науками» [14, с. 36]. Хоча соціолінгвістика розглядає матеріал сьогоденного дня, але це не виводить її за межі культури.

Лінгвокультурологію відокремлюють від міжкультурної комунікації на підґрунті того, що перша не займається питаннями взаємовпливу і взаємопроникнення різних мов і культур.

Одиниця дослідження лінгвокультурології, яка б синтезувала у собі елементи мови і культури, поки що теж не має чіткого окреслення і термінологічного позначення. Різними науковцями вона визначається як

«етнокультурознавча лексика», «знаки етнокультури», «етнокультурні концепти», «концепти», «лінгвокультурні концепти», «культурно марковані одиниці», «слова з національно-культурним компонентом семантики», «логоепістема», «мовні знаки національної культури», «мовно-естетичні знаки національної культури», «національно-культурні одиниці», «культуреми», «лінгвокультуреми».

Лінгвокультурема, за визначенням О. Селіванової, «це насамперед мовний знак, що містить культурну інформацію, є базовим терміном лінгвокультурології і служить для позначення одиниці вербалізації культурного змісту» [44, с. 6].

Предметом вивчення у лінгвокультурології виступають «культурно навантажені» слова і вирази, міфологеми, прислів'я ті приказки, символи та ритуали, вербальний етикет та ін.

Отже, лінгвокультурологічний напрям у сучасній лінгвістиці знаходиться у стадії активного розвитку. Можна констатувати, що «лінгвокультурологія як сукупна сфера наукового знання про взаємовідношення і взаємозалежність мови й культури нині перебуває у фазі піднесення» [2, с. 277-278]. Проте, «незважаючи на значний інтерес до нового напрямку в мовознавстві та його проблематики, на велику кількість досліджень та широке використання терміну «лінгвокультурологія», сьогодні ще не існує точного окреслення меж цієї дисципліни, її проблематика та методології» [37, с. 67]. Дефініції терміну «лінгвокультурологія» не співпадають. Спільним у визначеннях є те, що лінгвокультурологія вивчає взаємозв'язок і взаємодію культури і мови в процесі їх функціонування. Вчені називають ряд її базових положень: мова – найцінніше джерело формування й прояву ментальності народу, через її посередництво культура зберігається й передається іншим поколінням. «Об'єктом лінгвокультурології є взаємозв'язки мови і культури, їх взаємодія, а предметом – мовні одиниці, що несуть культурологічну

інформацію, культурні цінності у формах національної культури й національної мови, мова як форма культури і словесне мистецтво як культура» [44, с. 4-5].

Проблемами лінгвокультурології в українському мовознавстві займаються О. Голубовська, Н. Данилюк, В. Дороз, С. Єрмоленко, В. Іващенко, В. Кононенко, Т. Космеда, П. Мацьків, Н. Мех, В. Мусієнко, О. Потапенко, М. Шевченко та інші.

Сутність мови як суспільного явища полягає у виконанні нею цілої низки функцій (комунікативної, когнітивної, емотивної, директивної та ін.), серед яких особливе значення з точки зору культурно-освітніх потенцій мови має кумулятивна (накопичувальна). Вона виявляється у тому, що мова не просто передає певне повідомлення, але й має здатність відображати, фіксувати і зберігати інформацію про дійсність, досягнуту людиною.

Будь-яке суспільство є продуктом історичного розвитку, а ланкою зв'язку між поколіннями, місцем зберігання колективного досвіду виступає мова. За визначенням ак. В.М. Русанівського, «рідна мова є одним з головних засобів, за допомогою яких створюється соціальний механізм успадкування культури від покоління до покоління, тобто вироблення національно-культурної традиції» («Реставрація совісті») [34, с. 54]. Інакше кажучи, мова у її кумулятивній функції – справжній «народний наставник» (К.Д. Ушинський) [51, с. 213].

Саме кумулятивна функція створює основу для виявлення в мовних одиницях культурної семантики і реалізації лінгвокультурологічної системи викладання, яка дозволяє поєднати мовну освіту із співвивченням культури.

Ще Я.А. Коменський вважав, що без знання позамовних фактів мова не засвоюється адекватно, у повному обсязі. Ця лінгводидактична думка присутня і в наступних педагогічних системах Й.-Г. Песталоцці, К.Д. Ушинського, які не залишали поза увагою якісну самобутність національних культур.

Засновник вітчизняної народної педагогіки К.Д. Ушинський писав: «кожне слово мови, кожна її форма, кожний вислів є результат думки і почуття людини, через які відбилися в слові природа країни та історія народу. Наслідуючи слово від предків наших, ми не тільки наслідуємо засоби передавати наші думки й почуття, а й наслідуємо самі ці думки й самі ці почуття. Від усього життя народу це єдиний живий залишок на землі, і ми – спадкоємці цих живих багатств, у яких склалися всі результати духовного життя народу» [51, с. 213].

Відомий французький методист середини минулого століття Ж. Ласер наполягав на тому, що саме відомості про культуру перш за все складають основне багатство мовної освіти. Викладач, на його думку, «не повинен обмежуватися вузькими мовними цілями. Без звернення до явищ культури вивчення мови збіднюється та зводиться до засвоєння фонетичних, лексичних і граматичних явищ».

Таким чином, викладачу української мови не слід обмежуватись знайомством учнів лише з лінгвістичними фактами, але враховувати культурно-виховну цінність цього предмета. «Мова виступає необхідною умовою та засобом соціалізації індивіда, а без спільної життєдіяльності з іншими людьми, без засвоєння соціальних норм, правил, культури, без освоєння досягнень, створених працею багатьох поколінь, людина не усвідомлює себе частиною соціуму» [56, с. 31].

«Лінгвокультурологічний підхід до навчання мови спирається на позиції про те, що мова та культура постають у тісному взаємозв'язку, а людина як член суспільства – це з одного боку основний носій мови, а з іншого — культури суспільства, тобто це творець культури, користувач культури. Отже, людина – це особистість, яка впливає на формування та розвиток культури окремого суспільства» [44, с. 4-5].

Розв'язання лінгводидактичних завдань ефективної реалізації лінгвокультурологічного підходу в процесі навчання української мови в середній

школі д. пед. н., проф. Т. Симоненко насамперед пов'язує із формуванням в учнів таких знань, умінь і навичок:

– лінгвокультурологічні знання: приказки, фразеологія, художні та краєзнавчі тексти, національно-марковані слова, словосполучення та вчення, знання історії рідного краю, його обрядовості, звичаїв, побутового, культурного життя, знання про міфи, вірування, естетичні цінності, культуру поведінки відповідно до ситуації спілкування);

– лінгвокультурологічні вміння: уміння аналізу й синтезу лінгвокультурологічної інформації, уміння креативно переробляти культурну інформацію, а також творчо використовувати її відповідно до потреб і запиту окремої соціальної групи суспільства.

У результаті успішно реалізованого лінгвокультурологічного підходу формується лінгвокультурологічна компетенція – система ЗУН, яка «віддзеркалює культурний комплекс суспільства» і дозволяє суб'єкту бути виразником культури через національну мову та особистісні якості [44, с. 5].

Оскільки лінгводидактичні основи лінгвокультурології теж знаходяться у стадії розвитку, то існує варіативність у використанні термінів. Найбільш вживані: «етнокультурна компетенція»; «соціокультурна компетенція».

І.Г. Цитко, розглядаючи питання формування комунікативної компетентності учнів у процесі вивчення літератури, констатує: попри те, що «більшість із галузей культурології, літературознавства, лінгвістики, історії, психології, педагогіки оперують поняттями «етнокультура» й «етнокультурна компетентність», науково-методичні аспекти названої компетентності ще мають бути об'єктом окремого розгляду [54, с. 7].

Соціокультурна компетентність може пов'язуватись з вирішенням більш широкого кола завдань як соціокультурного, так і етнокультурного спрямування.

Отже, з появою лінгвокультурології змінились, зокрема, й уявлення про вивчення мови. На часі – антропоцентричний підхід, який дає змогу

інтерпретувати мовну семантику як результат культурного досвіду. Тому одним із важливих завдань сучасної лінгводидактики є пошук шляхів впровадження лінгвокультурологічної інформації в освітній процес.

Проблема реалізації лінгвокультурологічного підходу у викладанні української мови розглядається у зв'язку з питаннями розробки перспективних технологій навчання (Т. Симоненко), формування лінгвокультурологічної компетентності вчителя, вихователя (М. Федурко, А. Богуш, І. Давидченко), становлення мовної особистості учня (О. Куш), збагачення його словника «культурнонавантаженими» одиницями мови (М. Федурко, Л. Соловець).

Для мовно-літературної галузі НУШ пріоритетною є «зміна уявлення школярів про мову, усвідомлення, що мова не лише складна система, але й живий організм, багатовіковий носій мудрості, хранителька унікальної української культури» та вирішення завдання «формування компетентного мовця, носія духовності, культури й традицій українського народу» [7]. Тому актуальним є висвітлення лінгводидактичних аспектів лінгвокультурології, розроблення методичних можливостей подання лінгвокультурологічної інформації учням під час вивчення української мови.

1.2. Методичні принципи та прийоми навчання мови в лінгвокультурологічному аспекті

Учителю важливо мати за орієнтир систему роботи з лінгвокраїнознавства. Успішна реалізація лінгвокультурологічний підходу в освітньому процесі можлива на основі дотримання викладачем принципів навчання мови із співвивченням культури. Вони виступають орієнтиром для вибору дидактичного матеріалу, методів і прийомів навчання. Актуальними при цьому залишаються загальнодидактичні принципи (систематичності і послідовності, науковості, наступності та ін.), а також

власне лінгводидактичні принципи розуміння мовних значень різних одиниць мовної системи; розвитку чуття мови, пов'язаного, окрім іншого, з розумінням ролі мовної одиниці у формулюванні думки, передачі змісту висловлювання; оцінки виразності мовлення, зокрема, засобів передачі в ньому відтінків пестливості, доброзичливості. Але, окрім вищезначених, необхідно дотримуватись специфічних методичних принципів презентації лінгвокраїнознавчого навчального матеріалу. Це:

(1) принцип взаємозв'язку вивчення мови з вивченням національної культури;

(2) принцип взаємозв'язку вивчення мови в лінгвокультурологічному аспекті з іншими аспектами (фонетичним, лексичним і т. д.) її вивчення;

(3) слід пам'ятати, що мінімальною умовою використання мовних засобів є контекст. Його основне призначення – актуалізувати значення (порівн. багатозначність), яке є необхідним для включення мовної одиниці (лінгвокультуреми) в акт спілкування з метою передачі екстралінгвістичної інформації. Принцип контекстного розгляду мовних засобів дозволяє з'єднати лінгвокультурологічну роботу з вивченням власне мовних тем.

Лінгвокультурологія досліджує *мову* – отже, має *лінгвістичну* природу. Тому методика викладання мови в лінгвокультурологічному аспекті – це філологічна методика, ті методи, якими користуються викладачі мови і літератури. Однак можна виділити особливі методичні прийоми введення культурологічної інформації. Серед таких:

(1) просте пояснення реалій (його потрібно запам'ятати);

(2) завдання на спостереження за прихованою в текстах культурною інформацією (її потрібно виявити);

(3) введення культурологічної інформації через дидактичний матеріал (зміст) граматичних вправ (коли в текстах вправ систематично подаються відомості з історії, етнографії і т.д.);

(4) подання культурологічної інформації через семантику фразеологізмів;

- (5) використання спеціальних культурологічних додатків;
- (6) використання культурологічного плану ілюстрацій та ін.

Як саме їх можна реалізувати?

(1). Прийом пояснення реалій.

Пояснення реалій може бути двох видів:

1. Лінгвістичне: пояснюють саме слово, його значення, іноді – етимологія, порівн.:

– в етимологічному словнику учня початкових класів: зерно – «давньослов'янське слово, означає «те, що дозріло»», «сметана – давньослов'янське слово, походить від слова «змітати» і означає «те, що збирають, змітають з молока», «те, що добре збирається, змітається» [46, с. 24, 36].

– в епіграфі до уроку для учнів 6 класу: «Навіть етимологія українського слова «світ» говорить про те, з якого матеріалу його явлено, – зі «світла» (Ю. Ілленко) [8, с. 5].

2. Енциклопедичне: це різні за обсягом коментарі довідково-енциклопедичного характеру, що містять пояснення самої дійсності.

Методичний коментар: лінгвістичне пояснення робиться з опорою на визначення значення слова в лінгвістичному, в першу чергу – тлумачному словнику, де відображаються (у разі багатозначності) різні значення слова, містяться додаткові відомості щодо його використання, наприклад:

Колиска – 1. Невеличке ліжечко для спання і колисання дитини.

2. чого, *перен., уроч.* Батьківщина; місце виникнення і розвитку чого-небудь.

3. *діал.* Гойдалка.

(за матеріалами Академічного тлумачного словника (Словника української мови в 11 томах), електронна версія [45]).

Порівн. тлумачення реалії у «Шкільному словнику з українознавства»:

«Колиска (люлька) – невеличке ліжечко для спання і колисання дитини; у переносному значенні – Батьківщина, місце виникнення і розвитку чого-небудь. У давнину колиски робили із верби, дуба, явора, плели з верболозу. Кріпили до сволака на гаку чотирма мотузочками, прикрашаючи ліжечко найдорожчого скарбу сільської оселі – немовляти» (наводимо частково, див. повністю [38, с. 124]).

Обидва варіанта тлумачення можна поєднати у вправі. Це сприятиме більш точному розумінню позначеного та накопиченню додаткових культурознавчих відомостей про той чи інший предмет, наприклад:

Очіпок – давній головний убір заміжньої жінки у формі шапочки. Очіпки були невисокі й м'які, з круглим дном. Їх плели вручну з лляних ниток, а згодом шили у формі шапочки з бавовняної, вовняної або шовкової тканини. Очіпок часто був з розрізом ззаду, який зашнуровували, стягуючи сховане під ним волосся. Подолянки любили носити квітчасті очіпки з кольорової тканини або зашиті квітами. Такі вироби називали «каптурами».

Знайдіть застарілі слова, запишіть їх.

Чи бачили ви коли-небудь очіпки?

Які ви ще знаєте види давнього одягу?

(Іменники загальні і власні, конкретні та абстрактні. Народний одяг як відображення ознак різних епох, 6 кл.)

(2). Виявити й засвоїти приховану в текстах культурологічну інформацію допомагають:

(2.1) лексико-семантичний аналіз (питання, пов'язані зі значенням слова, зокрема з його внутрішньою формою – ВФ);

(2.2) прийоми роботи з текстом: запитання до тексту, що дозволяють скоротити культурологічну інформацію навчального тексту до ключової лексики;

(2.3) коментування – будь-яке роз'яснення, що стосується конкретного слова, фрази, уривка, всього тексту в цілому.

Сприйняття тексту учнями може супроводжуватись потенційними труднощами різного роду.

По-перше, можуть зустрітися слова і вирази, що виходять за межі лексичного запасу учнів – маловживані, периферійні для сучасної літературної мови. Подібні утруднення знімаються в лінгвістичному (у тому числі стилістичному) коментарі, найкоротший варіант якого полягає в доборі синонімів до важких (діалектних, архаїчних і т. д.) висловів або мовних одиниць, що демонструють зовнішні ознаки виразності (наприклад, слова зі зменшено-пестливими суфіксами).

По-друге, у текстах зустрічаються вирази з національно-культурною семантикою (назви традиційних процесів, посад, блюд і т. д.). Тут коментар полягає в поясненні позамовних явищ (так звана «лінгвокраїнознавча семантизація») і може називатися по-різному: історико-літературним, побутовим, соціальним, текстуальним, лінгвокраїнознавчим, лінгвокультурознавчим.

Зазначимо, що значний культурознавчий потенціал мають тексти, що пропонуються учням на уроках читання / української літератури. Їх зміст часто дозволяє нібито подивитись зі сторони на рідне, співставити, узагальнити – і, таким чином, краще відчувати свою національну ідентичність. Висока національно-культурна цінність конкретних жанрів: народної казки, малих жанрів фольклору.

В процесі роботи над творами відбувається збагачення словника учнів лексикою національно-патріотичного змісту, словами із символічним значенням. Сприяє формуванню в дітей ціннісного відношення до рідної країни, краю, родини, усвідомленню значущості Батьківщини, особистої приналежності до українського народу, виступає поштовхом до дій національно-культурного характеру емоційний відгук на прочитане.

(2.4) Лінгвокультурологічного плану завдання, що формують навичку презентації вже відомої культурної інформації з тієї чи іншої теми.

Наводимо приклади вправ, у яких реалізуються ці прийоми роботи.

Вправа 1.

Прочитати. У другому реченні з'ясувати, до якої частини мови належить кожне слово.

Січень, сніжень, сніговик, вогневик, льодовик, просинець, просинець, щипун, тріскун, просинь, студень, сечень, студзень, леден, ловзаєць, студеніят... И хоча найсуворіший місяць веде свій родовід од латинського «януаріус», в основу накличок усе ж таки покладено визначальні природні явища: тріскучі морози, пекучі вітри, дошкульні сніговії (М. Міщенко).

Про який місяць тут ідеться? З якими словами пов'язані подані народні назви? (Питання орієнтує учнів на розкриття внутрішньої форми слів – назв місяців).

Як називається цей місяць у нашому краї?

(Вправу можна використати в процесі розгляду теми «Загальна характеристика частин мови», 6 кл., або, зі спрощеним варіантом граматичного завдання, у 3-4 класах початкової школи).

Вправа 2

Прочитати колискову пісню. Знайти зменшено-пестливі іменники. Яким способом вони утворені?

А кулик намиє,

А білії лебеді

А часчка намиче,

Та й убілють на воді,

А сорока напряде,

А білії щукашечки

А кочубей витче,

Да й помиють рубашечки

Довідка: *Кочубей* – народна назва жайворонка.

Про які види робіт повідомляє мати дитині? Кому це доведеться робити?

Які назви птахів, риб нашого краю ви знаєте?

Пригадайте іншу колискову пісню зі зменшено-пестливими словами.

(«Особливості творення іменників», 6 кл.)

(3) Введення лінгвокультурологічної інформації через зміст граматичних вправ може відбуватися:

(3.1) на рівні слів і словосполучень – це сприяє поповненню конкретних тематичних груп (ТГ);

(3.2) на рівні зв'язного тексту – передбачається, що дидактичний матеріал – культурологічні тексти розраховані на безпосереднє засвоєння їх змісту, що вони подані не тільки для відпрацювання різного роду лінгвістичних умінь і навичок.

Наприклад:

Вправа (3.1). Прочитати.

Рушник. Полотенце. Різні назви, дивлячись на вживання: рушник – утирач – для обличчя й рук, стирок – для витирання посуду; кілковий – багато вишитий – для прикраси образів, картин, божник – для ікон, плечевий – багато вишитий для сватів, подарковий – дешевий для весільних подарунків... (Словник Б. Гринченка)

Як раніше називалися різні види рушників? (Поповнення ТГ «хатня обстановка»).

Чи можете ви пояснити ці назви? (лексико-семантичний аналіз: розкриття ВФ слова). До якої лексики вони належать?

(«Активна й пасивна лексика української мови», 5 клас.)

Ілюстрація комплексу вправ з різними мовно-мовленнєвими завданнями, але на дидактичному матеріалі текстів, які поєднуються культурологічними відомостями на спільну тему подана у додатку А.1.

(4). Прийом введення культурологічної інформації через семантику фразеологізмів ґрунтується на специфіці цих мовних одиниць. Загальновідомо, що фразеологічні звороти є неповторною національною

особливістю кожної мови. Фразеологізми відображають психологію народу, істотні риси і події його життя, його звичаї. Розкриття походження фразеологізмів вимагає залучення даних багатьох областей гуманітарних дисциплін, зокрема етнолінгвістики. Питання про включення фразеологізмів у лінгвокультурологічний процес викладання мови розглядатиметься далі в окремому розділі посібника. Зараз тільки підкреслимо, що в школі досить активно (у порівнянні з іншими) використовують цей прийом викладання.

(5). Прикладом спеціально створеного інформаційного додатка може служити «Шкільний словник з українознавства» [38], призначений, у першу чергу, учителям-словесникам. У ньому розглядається найбільш важлива і необхідна народознавча інформація, що розкриває особливості історико-культурного досвіду, національного характеру, світогляду, психології українського народу, його побуту, традицій, трудової діяльності. Словник містить відомості з етнопедагогіки, народних методів навчання, з педагогіки народного календаря, сімейної етнопедагогіки, матеріали з українського фольклору, з історії української мови та ін.

Джерелами лінгвокультурної інформації можуть бути інші лексикографічні праці такого типу (наприклад, «Енциклопедичний словник символів культури України» [12], словник-довідник “Знаки української етнокультури” [13]), а також науково-популярні видання, що в цікавій формі розповідають про мовні одиниці з національно-культурним змістом (див., наприклад, книгу «Народження і життя фразеологізму» [48]).

(6). Використання в підручнику або на уроці малюнків, картин, схем та інших джерел інформації, що сприймаються зором, – один з випадків реалізації принципу наочності. Реалізувати у викладацькій практиці прийом зорової семантизації можливо у таких варіантах:

(1) використовувати засоби наочності, спеціально створені для навчального процесу художниками-ілюстраторами, фотографами (див. оформлення підручників);

(2) використовувати картини, малюнки, фотографії, фільми, які для включення в навчальний процес добирає вчитель;

(3) спонукати учнів створювати малюнки, достовірні у країнознавчому відношенні (див. приклад у додатку А.2).

Культурознавчий план засобів зорової наочності є своєрідним і заслуговує (разом зі слуховою наочністю – музичними ілюстраціями) окремого розгляду.

Реалізація розглянутих вище принципів і прийомів на уроках мови дозволяє здійснювати розосереджене в часі знайомство учнів з культурними цінностями у процесі вивчення програмного матеріалу з української мови.

1.3. Відбір дидактичного матеріалу для навчання мови в лінгвокультурологічному аспекті

Реалізація лінгвокультурологічного підходу як одного з аспектів викладання мови передбачає, що вивчення мови в школі ґрунтується не тільки на відомостях інтралінгвістичного характеру, але й екстра-лінгвістичного.

Засвоєння учнями екстралінгвістичної інформації (тобто такої, що склалася за межами мови, але нею зберігається) вимагає використання в навчальному процесі мовних одиниць з національно-культурною семантикою (лінгвокультурем). Вони й становлять особливий дидактичний матеріал. Якщо цей матеріал опрацьовувати не тільки на уроках мови, а також на уроках з інших предметів – літератури, історії та ін., то це сприятиме розширенню знань школярів у сфері національної культури.

Більшість знаків мови характеризується єдністю певного змісту і форми. Але залежно від сутності плану значення, усі одиниці мови можна розділити на дві групи. Зміст одних одиниць мови становить інформація

про внутрісистемні зв'язки між самими мовними знаками. Зміст інших відображає елементи досвіду людини, факти і явища навколишнього світу.

До першої групи належать одиниці з реляційним значенням, тобто таким, що вказує на відношення між словами-знаками – одиницями словотворчого, морфологічного й синтаксичного рівнів.

Специфікою одиниць фонетичного рівня традиційно вважається те, що вони мають тільки план вираження, а про їхнє значення говорять лише умовно: фонемі – засіб матеріальної реалізації морфем і через них слів, сприяють розрізненню останніх.

Відбір дидактичного лінгвокультурного матеріалу має здійснюватись перш за все на лексико-фразеологічному рівні, оскільки у формуванні значення мовних одиниць саме цього рівня головну роль виконують екстралінгвістичні фактори. Але внутрішньомовна семантика реляційних одиниць також не позбавлена національно-культурного компонента й опосередковано пов'язана з позалінгвістичною дійсністю. Так, наприклад, працюючи з фонетичним матеріалом, бачимо, наскільки міцно пізнавальний план викладання мови переплітається з естетичним: звукові особливості й особливості вимови голосних та приголосних української мови, такі, як чітке, нескорочене вимовляння звука [а] в ненаголошеній позиції, дзвінке вимовляння дзвінких шумних приголосних у кінці слова та кінці складу перед глухим приголосним ([дуб], [сад], [гр'адка]), м'яка вимова приголосного [ц'] у більшості позицій (ки[ц']а, коза[ц']кий, [ц']ікавий) та ін., створюють явище, що зветься «красою» мови, її милозвучністю, музикальністю. А естетика і культура мовлення – це, безсумнівно, частина національної культури. «Отже, значущим є сам факт зв'язку між звуком як таким і значенням. Найвиразніше він проступає у художньому мовленні, коли той чи той автор вдається до прийому звукопису...» [52, с. 165].

При роботі над українською літературною вимовою ми можемо звертатись до малих фольклорних жанрів, наприклад, прислів'їв:

Жалів яструб курку, доки всю не оскуб.

Навтяки буряки, щоб капусти дали.

Ми з тобою – як риба з водою, я на лід, а ти під спід та ін. (при роботі над дзвінками приголосними), чи до загадок, які дозволяють звернути увагу на вимову того чи іншого звуку (порівн. [ц']):

(1) Один баранець пасе тисячі овець. (Місяць і зорі)

(2) Вранці на сажень, опівдні на п'ядень, а вечором через усе поле. (Тінь). (Ця загадка ще може стати приводом для розмови про народні одиниці міри – порівн. лікоть, палець, долоня, п'ядь, сажень та ін.)

(3) Котилася бочка з горбочка,

Покотилась тай розбилась;

Нема того бондарця,

Щоб поправив кадібця. (Яйце)

(4) Б'ють мене ціпами,

Ріжуть мене ножами,

За те мене отак гублять

Бо всі мене дуже люблять. (Хліб)

(3) та (4) загадки можуть поповнити ТГ «народне господарство та побут», стати відправною точкою для поновлення знань, пов'язаних, наприклад, з темою «хліб» – згадаємо прислів'я, приказки: «На чорній землі білий хліб не родить», «Без хліба нема обіда», «Хліб на хліб сіяти – ні молоти, ні віяти», «Без столу, печі і діжі немає тепла та їжі»; чи народні ігри, що відображають, наприклад, процес випікання хлібу і т. ін.

З цього завдання можна також розпочати лінгвістичну розмову про багатозначність та етимологію слова *хліб* і його позалінгвістичне, символічне значення. Воно також є приводом для поповнення ТГ новими словами зі спільними компонентами в семантиці (порівн. *хліб, коровай* (весільний, великодній), *паска, баба, шишки* та ін.).

Коли працюємо з одиницями словотворчого рівня, пам'ятаємо, що типовою рисою українського фольклору та художніх творів, з ним пов'язаних, а також українського мовлення є демінутиви. Значення демінутивності мають такі українські суфікси: *-ик-*, *-ичок-* (*ковалик*, *возичок*), *-ець-* (*камінець*), *-к-* та похідні (*бідолашка*, *молодичка*, *козаченько*, *коханечко*, *голівонька*), *-ц(е)* (*відерце*, *борошенце*), *-ус(я)*, *-усь*, *-ась* (*бабуся*, *кумась*, *Катруся*, *Юрась*). Словотвірне значення таких суфіксів настільки яскраве, що навіть у початковій школі роботу над засвоєнням учнями поняття «суфікс» рекомендують починати зі спостережень за словами зі зменшено-пестливими суфіксами [28, с. 248].

Національно-мовну своєрідність на морфологічному рівні мають, наприклад, стягнені та нестягнені форми прикметників. Стягнені форми є загальноновживаними, а нестягнені форми характерні для фольклору (порівн. *зіронька вечірняя*, *дівчина вірная*, *зеленеє жито*, *чистеє поле*), а також для художніх творів, наприклад: «Там матір *добрую* мою ще *молодую* у могилу *нужда* та *праця* положила» (Т. Г. Шевченко).

Отже, реляційні одиниці не можуть бути співвіднесені, наприклад, з конкретними подіями вітчизняної історії або з особливостями національного характеру; вони залишаються стосовно позамовної дійсності нейтральними. Але в той же час вони становлять національну специфіку мови, роблять її неповторною і своєрідною і, таким чином, можуть розглядатись як явище національної культури.

До другої групи належать лексичні одиниці мови. Їм властива номінативна семантика – вона безпосередньо спрямована на предмети, явища, дії і якості дійсності, включаючи внутрішнє життя людини, і відображає їх суспільне розуміння. Одиниці лексичної системи, безперечно, найбільш явне джерело національно-культурної інформації. Слово є результатом акумуляції в мові явищ і фактів екстралінгвістичного характеру, історичного досвіду поколінь. «Як за обсягом інформації, так і за

типом, слова оптимально відображають мовні і позамовні знання про світ. Їхня форма майже ідеальна для того, щоб підвести знак під соціально значущий набір значень, часточку інформації про світ з метою фіксування суспільної сукупності знань про предмет або явище, яке виражається словом» [22, с. 15].

На спільнослов'янському мовному ґрунті дослідження лексики з національно-культурним компонентом було започатковано працями А. Ю. Кримського, О. О. Потебні, І. І. Огієнка, Д. Грінченка, М. П. Драгоманова. Вони вивчали проблеми зв'язку мови і культури, мови і ментальності; досліджували мову фольклору; формували наукові засади української лексикології, культурознавства. Національно-культурний компонент української лексики стає об'єктом вивчення на початку 80-х років ХХ століття (акад. В. М. Русанівський, Н. С. Ніколаєва, Ю. В. Датченко, О. В. Назаренко та ін.).

Проблемам нового підходу до вивчення тих номінативних одиниць української мови, що демонструють взаємозв'язок мови і культури, світобачення й традицій українців, присвячені роботи учених О. Неживого, В. Кононенка, В. Ужченка та ін. Ґрунтовними є методичні дослідження вітчизняних науковців Н. Голуб, Т. Груби, Т. Коршун, Т. Левченко, О. Масло та ін., що стосуються збагачення мовлення учнів словами з національно-культурним компонентом.

Також одиницями номінації вважають фразеологізми (фразеологічні одиниці, далі – ФО). «Однак, на відміну від слова, одинарного найменування, фразеологічна одиниця визначається як складена цілісна номінація, що характеризується особливим побічно-номінаційним значенням» [41, с. 102]. Таке значення формується на основі метафори, метонімії, порівняння. Переосмислення слів у складі фразеологізмів відображає ідіоматичне, узагальнено-цілісне визначення будь-якого явища дійсності. «Дослідження фразеології в лінгвокультурологічному аспекті

дозволяє виявити специфічні риси менталітету української нації, зумовлені особливостями світосприйняття, системою моральних вимог, норм, цінностей і принципами виховання. У фразеологічному значенні знайшли вираження як культурні архетипи, так і сутнісні моменти географічної, геополітичної, господарчої, соціальної, політичної, релігійної, культурної реальностей, які виявили вплив на його формування» [37, с. 231].

До фразеології в «широкому» значенні входять прислів'я, приказки та крилаті фрази (фразеологічні вислови). Прислів'я та приказки є об'єктом вивчення пареміології. О. О. Селіванова у лінгвістичній енциклопедії дає таке визначення: «Окрема маргінальна галузь на межі мовознавства (зокрема, фразеології) і фольклористики – пареміологія. Деякі вчені включають пареміологію до складу фразеології, зважаючи на ознаки усталеності, клішованості, культурної забарвленості паремій, які властиві і фразеологізмам» [42, с. 536]. Пареміологія вивчає паремії (від грец. *paroimia* – прислів'я, приказка) – стійкі, відтворювані, культурно марковані одиниці переважно реченнєвої структури, зокрема прислів'я, приказки, примовки, загадки, прикмети, скоромовки, замовляння тощо (див. [42, с. 447–448]. Як бачимо, в межах пареміології досліджуються неоднорідні за своєю структурою, семантикою одиниці. У посібнику термін «паремія» використовується як видовий для позначення прислів'їв та приказок, видовий), а «фразеологізм» («фразеологічна одиниця») – як родовий.

Пареміям (як і словам та іншим фразеологізмам) також властива номінативна семантика. Але це позначення не предметів або явищ, а типових життєвих ситуацій. Будь-яке прислів'я, приказка фіксує колективний досвід людей, а також відображає умови життя народу – носія мови, його історію, культуру, світогляд і т. ін. Отже тому, паремії закономірно є одним з джерел дидактичного лінгвокультурологічного матеріалу.

Аналіз фразеологізмів в контексті культури, духовного життя народу міститься у працях О.О. Потебні, І.Я. Франка. Культурно-історичні діяхронічні дослідження ФО проводили О.С. Мельничук, Л.І. Коломієць, Л.Г. Скрипник, О.В. Назаренко та ін. Лінгводидактичні питання розглядали В.Д. Ужченко, Н.Б. Дем'яненко, А. Мовчун, Л. Соловець та ін.

Таким чином, лексичний і фразеологічний мовні рівні являють собою «широке поле» для досліджень культурного змісту номінацій. «Саме на цих рівнях відбувається максимально виражений процес "консервації" семантичного змісту мовних одиниць. Автономність лексичних значень, що найбільшою мірою виявляється у власних і загальних назвах, дозволяє окремому слову зберігати втрачені на інших рівнях мови риси й особливості, зокрема структурну будову, значеннєву сему, суть явища, що позначається словом, тощо» [17, с. 53].

Отже, номінативні мовні одиниці суттєво відрізняються від реляційних. Вони цілком і повністю орієнтовані на предмети, явища, ситуації дійсності. Таким чином, національно-культурну семантику треба шукати переважно у слів та фразеологізмів.

Чи знайде вчитель відповідний дидактичний матеріал у підручниках? Так, він обов'язково там є. Так, наприклад, у підручниках для початкових класів, 5-6 класів середньої школи представлені:

прислів'я та приказки; фразеологізми;

– епізодично: форми ввічливості (у вправах, присвячених формам мовленнєвого етикету); ономастична лексика; фразеологізми; слова з символічним значенням, найменування предметів і явищ традиційного побуту; застаріла лексика; слова з фольклору; лексика термінологічного походження (це за виключенням тем, де розглядається відповідне мовне явище).

За сучасною методикою вивчення мовних явищ здійснюється на основі тексту. У підручниках зустрічаються в основному науково-популярні

та художні тексти двох видів:

(1) такі, що містять культурологічну інформацію (відомості з історії, культури і т.д.);

(2) такі, що потребують лінгвокультурологічного коментування.

Головна проблема в можливостях реалізації лінгвокраїнознавчого навчання полягає в тому, що завдання, спрямовані на вилучення культурологічної інформації як на рівні окремих номінативних одиниць, так і на рівні зв'язного тексту, зустрічаються лише в поодиноких випадках. Посібники з розробками уроків також підтверджують цей факт.

Проаналізуємо більше детально підручник «Українська мова» для 6 класу НУШ, автори – відомі науковці, лінгводидакти, професори Ніна Борисівна Голуб та Олена Миколаївна Горошкіна [8].

По-перше, підручник чітко орієнтовано на рівноцінне подання мовної, мовленнєвої та соціокультурної змістових ліній навчання. Книга розпочинається з актуалізованого патріотичного звернення до учнів про мову та мовні обов'язки кожного: «1. Мова — запорука існування народу. Захищаючи рідну мову, ви захищаєте свій народ, його гідність, його право на існування, право на майбутнє. 2. Захист рідної мови — найприродніший і найпростіший, найлегший, і водночас, найнеобхідніший спосіб національного самоутвердження і діяльності в ім'я народу. 3. Володіння українською мовою — не заслуга, а обов'язок патріотів». У передмові до навчальної книги авторами наголошується, що українська мова – «не просто шкільний предмет, це скарб українського народу, його ознака, його пам'ять і сила, його кордон і зброя. Мову потрібно вивчати не заради іспитів, не лише для спілкування, а передусім для ствердження себе як частинки української нації, сильного, мудрого й гуманного народу, для долучення до багатой української культурної спадщини» (с. 4).

Підручник структуровано одночасно за мовно-мовленнєвими та соціокультурними темами, зокрема, лінгвокультурознавчого,

культурознавчого та етнокультурного спрямування, як-то: «Славетні Українці», «Величні українці», «Мовна картина світу», «Моя картина світу», «Народний одяг як відображення різних епох», «Мій родовід – моє коріння», «Невмируща українська пісня», «Магія української пісні», «Народ скаже – як завяже».

Матеріалом для лінгвокультурознавчих спостережень, досліджень, висловлювань виступають:

– слова як одиниці лексичної системи (епізодично, оскільки лексичні теми в 6 класі не вивчаються), наприклад: «Доберіть і запишіть по 15 слів – назв старовинного й сучасного одягу. Поясніть значення кожного слова» (с. 64);

– окремі слова у зв'язку зі специфікою їх морфемної будови або словотвору, наприклад: «Дослідіть використання суфіксів у колискових піснях. Підготуйте результати вашого дослідження, а саме: яких суфіксів найбільше. Які трапляються зрідка? А яких немає зовсім?»; «Випишіть із народних пісень 5 речень зі словами, що мають зменшено-пестливе значення» (с. 8, 18).;

– іменники конкретного лексико-граматичного розряду: власні назви (ономастична лексика), наприклад: «Визначте, як утворилися подані імена. Доповніть цей перелік власними прикладами. Які прагнення намагалися закласти люди в цих і подібних назвах? Назвіть відомих людей із такими іменами.

Любомир, Мирослав, Святослав, Богдан.

Людмила, Квітослава, Ростислава, Ярослава» (с. 46).

Після роботи з текстом вправи, де розкривається поняття про топоніми, учням пропонується низка завдань, пов'язаних з власними назвами саме цієї групи (у зв'язку зі словотворчими завданнями):

«І. Запишіть назви в алфавітному порядку. Визначте спосіб творення слів. Висловіть припущення, що відображають ці назви. Продовжте

приклади географічних назв, утворених складанням основ або слів.

Білопілля, Гостролуччя, Златопіль, Тернопіль, Нововолинськ,
Старокостянтинів, Наддніпрянщина, Ясногородка.

II. З'ясуйте у відкритих джерелах значення й походження слова «Маріуполь». Висловіть припущення, чому в словах «Бориспіль», «Тернопіль» ми використовуємо *-піль*, а в словах «Мелітополь», «Севастополь» – *-поль*. Як допомагають знання словотвору обрати правильний варіант? (с. 47);

Після розгляду правил правопису власних назв: «Складіть маршрут мандрівки Україною з 10 пунктів для іноземних гостей. Кожен пункт має містити власну назву. Обговоріть написання пропонованих назв» (с. 65) та ін.;

– прикметники повні (стягнені та нестягнені) та короткі як «прикмета» української народної пісні, наприклад: «Послухайте українські пісні, випишіть із них 6–7 прикладів речень із повними нестягненими й короткими формами прикметників» (с. 129). Завдання виконується після аналізу низки відповідних прикладів у вправах параграфу та набуття учнями знань про те, що сферою використання короткої та повної нестягненої форми прикметників є художній (переважно поезія) та розмовний стилі;

– числівники як засіб передачі цифрових відомостей про когось або щось, наприклад: «Розгляньте малюнок (карта України). Про що розкажуть світові подані в ньому числівники?» (32 роки, 603 700 квадратних кілометрів, 160 000 гектарів пустелі, 63 114 річок, 1/4 всіх чорноземів планети). «Доповніть цифрову інформацію для більш повного представлення України світові» (с. 172).

– займенники *ти* та *ви* з точки зору правил мовленнєвого етикету, наприклад: «Що вам відомо про звертання до батьків, бабусь і дідусів в українських родинах? Як це прийнято у вашій родині?», «Підготуйте усну

розповідь про традиційне пошанне звертання в українських родинах» (с. 178);

– фразеологізми (їх значення), що одночасно виступають як дидактичний матеріал різноманітних тем мовного курсу, наприклад: вивчення конкретних та абстрактних іменників, написання *не* з іменниками, прикметниками, розгляд словосполучення іменника з прикметником, вивчення займенників та ін.;

– тексти, що розглядаються школярами як одиниці мовної системи різного комунікативного призначення (наприклад загадка як текст-опис);

– тексти як дидактичний матеріал культурознавчого змісту, наприклад: про українські криниці, український народний одяг, традицію складання родовідних дерев, походження числівника *сорок*, грецьку легенду про Авгієві стайні, мову як засіб пізнання світу (текст, по суті, висвітлює у доступній формі інформацію про функції мови), про видатних українців (Петра Яцека, Богдана Хмельницького (його портрет у Чигирині), Леонтовича, рід Семиренків та ін.).

Соціокультурний дидактичний матеріал представляє не тільки минуле, але й сучасність, порівн., на рівні слів:

«Висловіть припущення, коли виникли наведені слова. За допомогою яких значущих частин? Як ви розумієте значення їх? Які події спричинили виникнення цих слів? Про яку ознаку мови це свідчить?»

Ковідний, ковід-сертифікат; чорнобаїти, байрактарчик» (с. 31);

«Вподобайка» – яке ж соковите українське словечко доби комп'ютерних технологій!» (с. 138).

У країнознавчих контекстах: про Сергія Пономаренка, героя танкового бою, Андрія Люташина – одного з льотчиків, що ототожнюють з Привидом Києва, пса Патрона, окремі події в Україні під час війни.

У проблемних запитаннях: «Хто такий Василь Симоненко?», «Що вам відомо про Валерія Федоровича Залужного?», «Чи є у вашому населеному

пункті вулиця Небесної Сотні? Чому її так назвали?», «Що відзначаємо в День Незалежності України» (с. 65).

Формуванню вмінь учнів висловлювати власну думку сприяють такі, наприклад, завдання соціокультурної тематики: написати есе «Чому українська пісня невмируща?», «Чому українців називають дивовижними?», «Чим дорога мені вишиванка?», «Мій родовід – моє коріння»; «У слові закарбовано мудрість народу», створити хмару слів «Моя мовна картина світу», знайти інформацію і дати письмові розгорнуті відповіді на запитання: «Які два види одягу були в київських князів? Які відмінності, особливості має чоловіча вишита сорочка? Що таке «відлога»? Яку хустину називають терновою?» та ін.

Отже, матеріал сучасного підручника подає набагато ширші можливості розгляду лінгводидактичних питань у процесі опанування курсу української мови. Наскільки вони будуть реалізовані – значною мірою залежить від кожного конкретного вчителя, його підготовки, майстерності, бажання, тобто, суб'єктивних факторів. Йдеться про професійне ставлення до комплексного вирішення завдань шкільної мовної освіти.

БЛОК САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПІДГОТОВКИ

Питання для самоперевірки

1. Чому навчання мови просто неможливо реалізувати поза певною культурою?
2. Як слід розуміти тезу про соціальність мови?
3. Які позалінгвістичні чинники впливають на розвиток мови? Як по-іншому вони називаються?
4. Хто з мовознавців розвивав та розвиває ідеї взаємозв'язку мови і культури?
5. Коли формується лінгвокультурологія?
6. Що вивчає лінгвокультурологія? Чи загальновизнаний предмет її вивчення?
7. Який напрямок лінгвістичних досліджень сприяв появі лінгвокультурології?
8. Яке місце лінгвокультурології серед інших лінгвістичних галузей?
9. На якій основі розмежовують лінгвокультурологію та лінгвокраїнознавство?
10. Які думки щодо необхідності знання позамовних фактів для адекватного засвоєння мови висловлювали видатні педагоги минулого?
11. Що таке лінгвокультурема? Які спеціальні назви синонімічні цьому терміну?
12. Яка функція мови створює основу для виявлення в мовних одиницях культурної семантики і дозволяє поєднати мовну освіту із співвивченням культури?
13. З формуванням яких знань та вмінь учнів пов'язується реалізація лінгвокультурологічного підходу в процесі навчання української мови в школі?

14. Що розуміють під лінгвокультурологічною компетенцією? Як по-іншому її номінують?
15. Які питання реалізації лінгвокультурологічного підходу у викладанні української мови стали предметом наукових досліджень?
16. Які існують специфічні методичні принципи презентації лінгвокраїнознавчого навчального матеріалу?
17. Які особливі методичні прийоми введення культурологічної інформації використовуються в процесі викладання української мови?
18. Яким способом може відбуватись пояснення реалій?
19. Чи кожний спосіб пояснення реалій може нести культурознавчу інформацію?
20. Які прийоми допомагають виявити та засвоїти приховану в текстах культурологічну інформацію?
21. В який спосіб може відбуватись введення лінгвокультурологічної інформації через зміст граматичних вправ?
22. Яким чином у процесі викладання української мови можна реалізувати прийом зорової семантизації для введення культурознавчої інформації?
23. Які мовні одиниці можуть виступати дидактичним матеріалом для навчання мови в лінгвокраїнознавчому аспекті?
24. Чому паремії є одним із джерел дидактичного лінгвокультурологічного матеріалу?
25. У чому головна проблема реалізації лінгвокраїнознавчого навчання української мови в сучасній школі?

Список рекомендованої літератури

1. Андрейчук Н. І. Антропоцентрична парадигма сучасної лінгвістики: ідеологія і програми досліджень. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Випуск 17. Донецьк: ДонНУ, 2008. С. 273–278.
2. Андрійчук Н. Мова і культура у контексті системного підходу в науках про людину. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/lingua/%20article/viewFile/2456/2511>
3. Богуцький В.М. Характерні риси взаємодії мови й культури у світлі лінгвокультурологічних досліджень. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 14. Том 1. С. 276–280 URL: http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/14/part_1/53.pdf
4. Буклов Ю. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді: соціально-педагогічний аспект. *Молодь і ринок*. 2017. №12. С. 126–130.
5. Вашуленко О. Національно-патріотичне виховання молодших школярів на уроках літературного читання. URL: https://lib.iitta.gov.ua/733993/1/%D0%92%D0%B0%D1%88%D1%83%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E._%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf
6. Вітюк В.В. Текст як основний дидактичний матеріал для реалізації соціокультурної змістової лінії навчання. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Вип. 31. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 383–385.
7. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави: студії виховання. *Рідна школа*. 2001. № 2. С. 9–14.
8. Дороз В.Ф. Українська мова в діалозі культур: навч. посіб. Київ: Ленвіт, 2010. 320 с.
9. Заньковська Г. Д. Лінгвокультурологія у колі суміжних лінгвістичних наук. *Наукові записки Національного університету "Острозька*

- академія*". Сер.: Філологічна. 2009. Вип. 11. С. 35–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2009_11_8.
10. Каліта Н., Пантук М. Національно-патріотичне виховання учнів початкової школи. *Молодь і ринок*. 2021. №10. С. 19–25 URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/248333>
 11. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. Київ – Одеса: Либідь, 1991. 158 с.
 12. Келембет Л. І., Фляк О. О., Риндич О. М. Патріотичне виховання дітей та учнівської молоді: теорія і практика. *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді у сучасному освітньому просторі України на засадах етнопедагогіки*: матеріали Всеукр. наук.-прак. інтернет-конф. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. С. 16–23.
 13. Ковальчук О.В. Українське народознавство. Книга для вчителя. Київ: Освіта, 1994. 120 с.
 14. Комар О. Н. Етнокультурна символіка національно маркованих мовних одиниць. *Наукові записки*. Вип. 95 (1). Серія: Філологічні науки (мовознавство): у 2 ч. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. С. 56–59.
 15. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України та заходи щодо її реалізації до 2025 року: наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 р. № 527. URL: <https://nus.org.ua/news/mon-zatverdylu-novu-kontseptsiyu-patriotichnogo-vyhovannya/>
 16. Кравченко Н.К. Мова і суспільство. Соціолінгвістика. URL: <https://www.discourse.com.ua/lekcii/mova-susplstvo-socolingvistika/>
 17. Кравчук Л. Шляхи реалізації національно-патріотичного виховання на уроках в початковій школі. *Виховання громадянина-патріота в умовах реалізації завдань концепції «Нова українська школа»*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конференції, присвяченої 145-й річниці від дня народження Г. Ващенка, 15.03.2023 / уклад. О.Е. Жосан. Кропивницький: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2023. 286 с.

18. Лозко Г.С. Українське народознавство. Київ: Зодіак-ЕКО, 1995. 368 с.
19. Медвідь М.С. Лінгвокультурема як мовний знак культури. URL: npu.edu.ua/files/naukovi/.../medvid.htm
20. Потапенко О.І., Потапенко Я.О., Кожуховська Л.П., Чубань Т.В., Левченко Т.М., Бурчик І.В. Українська лінгвокультурологія: навч. посіб. / за заг. ред. проф. О. І. Потапенка. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2014. 350 с.
21. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
22. Федурко М. Лінгводидактика під поглядом лінгвокультурології. *Модернізація педагогічної освіти як основа інтенсифікації професійної та світоглядно-методологічної підготовки вчителя початкових класів: м-ли Міжнародної наук.-практ. конф.* Дрогобич: Просвіт, 2009. С. 163–167.
23. Шишко І.А. Мова як універсальна форма існування культури. *Грані. Філософія*. 2014. № 12 (116) грудень. С. 31–35. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/766/776/>
24. Ярмолюк А. Соціокультурна компетентність як показник ефективної комунікативної поведінки учня. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 7. С. 7–12.

Розділ 2.

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМ В КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Методичні основи розкриття семантики лінгвокультурам

Значення лексичних одиниць, як вже зазначалось, утворюється в першу чергу під впливом позамовних факторів. «Формується значення слова, або лексичне значення, під дією трьох чинників: об'єктивної дійсності, історичних обставин і ментальності народу, відношень між словами» [15, с. 189]. Отже, два з трьох чинників мають екстралінгвістичний характер. Двостороння природа слова полягає в тому, що воно має форму, яка складається зі звуків, і значення. «Звучання слова пов'язується в мові із сутністю відображуваного ним явища, предмета навколишнього світу. Зв'язок цей, тобто значення лексеми, формується у суспільстві й зберігається свідомістю людей» (там само).

«Вчені зазначають, що слова, національно-культурний компонент яких знаходиться за межами лексичного поняття, але потенційно наявний у свідомості й пам'яті носіїв мови, складають шар лексики з національно-культурним компонентом у семантиці. За допомогою саме таких слів людина засвоює інформацію, пов'язану з історією, побутом, культурними традиціями свого народу, у тому числі український мовленнєвий етикет, загальнолюдські цінності та ідеали» [31, с. 160].

Значення слова з точки зору лексико-семантичної, розглядається як сукупність смислових компонентів (елементів значення, сем), що відповідають змістовим ознакам того чи іншого поняття. Але не тільки ним. Семантика слова визначається також позапонятійними елементами, джерелом яких є соціально-психологічні асоціації. Отже, такі потенційні семи є підтвердженням кумулятивних процесів у мові, наявності у свідомості носіїв тієї чи іншої мови фонових знань (інформації

культурного і матеріально-історичного характеру). У семантичній структурі слова потенційні семи формують його лексичний фон. Адекватний підхід до семантики слова припускає, що в поняття «значення» включають усі семантичні компоненти, а це дозволяє реалізувати лінгвокультурологічний спосіб презентації лексичного матеріалу.

«Лексика з національно-культурним значенням – один із базових компонентів української культури, умова й засіб функціонування національної свідомості, збереження історичної пам'яті нашого народу» [31, с. 167]. Національно-культурна цінність словникового складу стає помітнішою, якщо алфавітну сукупність слів перетворити в тематичну оскільки лексичний фон слова визначає тематичні зв'язки слів (пор., наприклад, тематичні групи (ТГ) «народний календар», «народні символіка», «народні свята і обряди», «народний одяг», «народна кулінарія», «предмети традиційного побуту» і т. ін.). Наприклад, ТГ «народний календар» поєднує номінативні одиниці, які відбивають вірування та знання про природні (схід і захід сонця, зміни пір року і т.д.) і біологічні (сівба, жнива і т.д.) явища, за якими протягом року жив і діяв певний етнос. Рік – одиниця часу, яка постійно повторюється, і людина в такому колообігу теж постійно повторює свої «зимові», «весняні» й под. заняття та знання. Саме тому номінативні одиниці ТГ «народний календар» мають широкий лексичний фон, у якому зосереджені уявлення про побут, мораль, духовні цінності народу. Вони можуть стати об'єктом навчального дослідження. Наприклад, з давніх часів люди, на підставі своїх спостережень над явищами природи, особливо тими, які впливали на господарську і трудову діяльність, членували рік на окремі періоди. Про це красномовно говорять деякі назви місяців, порівн. укр. *квітень* – букв. «місяць квітів, цвітіння» У назві місяця зберігається зв'язок форми та значення, прозорість ВФ слова дозволяє запропонувати його учням задля етимологічних спостережень. Останні доцільно супроводити відомостями

етнокультурного характеру (див. додаток А.3). Назви кожного місяця фігурують у безлічі прислів'їв, приказок, прикмет, наприклад: *Січень січе та морозить, а тазда з лісу дрова возить; Січень не так січе, як вуха пече; Січень з груднем прощається, а на лютий очі косує; Якщо січень мокрий та з відлигами – жди холодного літа*). Їх використання в якості дидактичного матеріалу із відповідними лінгвокультурними та мовно-мовленнєвими завданнями сприятиме побудові системи знань про культуру українського народу.

Культурна інформація про свята і обрядові дії, пов'язані з тем або іншим місяцем (наприклад, Новий Рік, Свят вечір, Різдво, колядування, щедрування, новорічні гадання – у січні), може стати темою окремої бесіди, лінгвокультурного коментаря дидактичного матеріалу (див. можливий варіант вправи у додатку А.4).

Отже, фон слова визначає його тематичні зв'язки, які особливо важливі на етапі оволодіння словниковим складом мови. Дослідженнями психолінгвістів доведено, що засвоєння нової лексики відбувається ефективніше, якщо знайомити учнів не з окремими словами, а із системними об'єднаннями слів, у тому числі ТГ. Тому для успішного навчання учнів, у яких відбувається активний процес збагачення й уточнення словника, вчителю необхідно не тільки мати теоретичні знання з цієї області, але й володіти прийомами роботи із ТГ. Тут є необхідним:

(1). Компонентний аналіз значення слова.

Компонентний аналіз значення пов'язаний насамперед із властивостями і якостями (ознаками) того відрізка дійсності, який позначається словом. Увага до ознак явищ у процесі аналізу семантики слова може бути важливою з наступних причин:

(1.1) правильне визначення загальних для даної групи слів ознак (інтегральних сем) свідчить про розуміння значення слова і дає можливість співвіднести його з конкретною тематичною групою слів;

(1.2) серед багатьох ознак, якими характеризується явище дійсності, різні мови можуть обирати різні ознаки для формування значення слова (порівн. у назвах зимового місяця: укр. *січень* «сікти» – чеськ. *«ледень»* «лід, леденіти»);

(1.3) розкриття потенційних сем значення – носіїв лексичного фону, дозволяє реалізовувати лінгвокультурологічний аспект викладання мови.

(2). Етимологічний аналіз.

Важливим завданням етимологічного аналізу є визначення ознаки, що покладена в основу слова як найменування певного об'єкта дійсності. З'ясовуючи, як, на базі якого слова виникло аналізоване, етимологія тим самим з'ясовує, за якою ознакою явище отримало свою назву.

Етимологічний розбір лексичних одиниць як вид роботи на уроці мови сприяє більш глибокому розумінню значень слів. Але, проводячи його, учитель не повинен організовувати детальне етимологічне дослідження. Завдання педагога – максимально спростити виклад матеріалу, опустити складну для сприйняття інформацію. Йдеться про елементарні етимологічні спостереження, що, головним чином, спираються на мовне чуття та наявність у слові ВФ.

Учням можна показати, як виникло поняття і як воно втілюється у слові; як виникають нові значення слів, що вплинуло на зміну вже існуючих значень. Етимологічний розбір також сприяє кращому запам'ятовуванню слів, розвитку здогадки, розширенню лінгвістичного і загальноосвітнього кругозору учнів (див. можливі варіанти етимологічної роботи у додатку А.5).

(3). Систематичний добір дидактичного матеріалу конкретної культурологічної тематики, див., наприклад, тематичне угруповання матеріалу лінгвокраїнознавчого словника-довідника «Україна в словах», призначеного для учнів старших класів та студентів [94].

(4) Лінгвокультурологічне коментування текстів мовно-мовленнєвих

вправ – складний процес, що вимагає різнобічної, можна сказати енциклопедичної підготовки вчителя. Основою такого коментаря є дослідження різних аспектів культуро- (народо-) знавства (див., наприклад, [12; 13; 16; 38] та ін.

До лексичних груп, сформованих за народознавчою тематикою, входять, крім загальноживаних слів, терміни та професіоналізми, діалектизми, одиниці ономастичної системи, фольклорні номінації, фразеологізми. Розглянемо деякі з цих груп докладніше.

Національно-культурну семантику фразеологізмів – словосполучень, які відтворюються в мовленні в соціально закріпленому за ними стійкому співвідношенні змісту і певного лексико-граматичного складу, можна розглядати, щонайменше, у трьох планах:

(1) окремі компоненти фразеологізму можуть нести культурологічну інформацію (укр. *келебердянська верства*, *лізти на рожен*);

(2) пряме значення словосполучення завжди передуює появі в нього переносного значення, ідіоматичного змісту (тобто значення, яке не виводиться із семантики слів, що будують фразеологізм), таким чином, фразеологізми відображають національну культуру своїми прототипами, які могли описувати, наприклад: природу країни, її рослинний і тваринний світ (*жити зозулею*, *журавель у небі*, *як мокра курка*, *заяча душа*, *хмелем зарости*, *як макове зерно*), подробиці повсякденного життя, селянського побуту (*вставати з півнями*, *як немазаний віз*, *макітра не варить*), особливості культури, історичного розвитку (*прописати іжицю*, *з азів починати*); народні звичаї (*дістати гарбуза*, *колупати піч*, *стати на рушник*) та ін. Сучасний стан лінгвістичних досліджень та розвитку методики навчання української мови дозволяє реалізовувати історичний підхід до вивчення ФО, розгляду їх походження (див. про це [37, с. 232]).

(3) фразеологізм відображає національний образ світу комплексно, усіма своїми елементами, узятими разом, своїм ідіоматичним значенням.

Автори посібника «Українська лінгвокультурологія» зазначають, що «вивчення семантики і внутрішньої форми фразеологічної одиниці ... дозволить через усвідомлення смислових і питомих орієнтацій, зафіксованих у них, установити особливості світобачення українського народу і реконструювати культурно-мовні архетипи, які розуміються як: культурні першообрази, уявлення-символи про людину, її місце у світі та суспільстві. Саме фразеологічні вирази становлять найбільший інтерес у цьому плані, адже вони безпосередньо відбивають позамовну дійсність і мають образно-символічну основу» [37, с. 231]. Приклад лінгвокраїнознавчого коментування фразеологічної одиниці з урахуванням трьох вищезгаданих параметрів наведено у додатку А.6.

Пізнання учнями пареміології рідної мови – це не тільки шлях збагачення словника учнів, формування виразного мовлення, але й засіб розширення їх культурно-національної обізнаності, накопичення позамовної інформації. Вона зберігається у внутрішній формі ФО, якою є первинне, пряме, безпосереднє значення вислову. Тому можливо розрізнити саму ФО та її генетичний прототип. Саме таке розрізнення є важливим для підходу до паремій як джерел лінгвокультурної інформації. Результатом порівняння ФО у синхронії та діахронії є констатація того, що сучасне значення фразеологізму може не співпадати з його значенням у момент виникнення. У випадку з пареміями – це переосмислення усного словесного комплексу шляхом розширення його значення у напрямку від конкретної ситуації до типової. Таким чином, особливо важливо з точки зору культурно-національної реконструювати початкову форму та зміст фразеологічного звороту, що дозволяє визначити, у якому оточенні, у зв'язку з чим він виник. Отже, семема паремій, як і слів, теж є комплексною, поділяється на класифікаційно-номінативну частину (поняття, ситуація) і на кумулятивну частину – лексичний фон.

2.2. Робота над лінгвокультурологічною семантикою термінологічної лексики

Терміни і професіоналізми – особливі слова і словосполучення, які висловлюють поняття спеціальної сфери людських знань чи діяльності та використовуються разом із загальноновживаними словами представниками кожної професії, кожної галузі суспільного виробництва. В академічній праці «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» зазначено, що «...терміном називається спеціальне слово або словосполучення, що вживається для точного вираження поняття з якої-небудь галузі знання – науки, техніки, суспільно-політичного життя, мистецтва тощо» (с. 158). «Спільними рисами для термінології та професійної лексики є спеціалізація значення та утворення на даній основі специфічних лексико-семантичних систем, обмеження кількості користувачів даною лексикою і сфер вживання» [11, с. 1].

Існує думка, що професійний словник за своїм складом пов'язаний головним чином з архаїчною лексикою старих ремісничих та спеціальних занять, котрі виникли в різні періоди пізнього середньовіччя (корабельна та навігаційна, гірничодобувна, мисливська справи тощо). Отже, в плані діяхронії професійна лексика й термінологія можуть протиставлятися як лексичні одиниці різних історичних періодів. Дослідження конкретних номінативних систем спеціальної лексики у діяхронічному аспекті доводять, що професійно-розмовні елементи найчастіше з'являються раніше офіційного найменування й у ряді випадків можуть переходити в розряд термінів. «Термінологія не постає відразу, а звичайно витворюється самим життям» – писав І. Огієнко (цит. за [21, с. 29]).

Первісними примітивними термінами були назви рослинного та тваринного походження. З розвитком ремесел, розширенням продуктів матеріального виробництва збільшується кількість спеціальних позначень. Пам'ятка української мови «Руська Правда» (XI – XII ст.) зберігає

суспільно-політичну та правничу термінологію. У козацьких літописах представлена військова термінологія. Підвалини термінотворення закладались Київською писемною школою XI – XII ст. (монастирями, братськими школами), Києво-Могилянською академією.

Оскільки на початковому етапі розвитку та чи інша наука спирається на поняття побутового мислення, то кожна система термінології має спеціальні назви, які за своєю генетичною природою є загальноживаними словами. Тому в генетичному аспекті неможливо строго відмежувати спеціальну лексику від повсякденних (загальноживаних) слів. «Основу кожної термінологічної системи (звичайно, природно сформованої) становлять власне національні слова, що увійшли в науковий обіг шляхом їх дефінування. Вони «грають» тільки у системі рідної мови, добуваючи з її надр потенційні значення, які диктує відповідний контекст й історична традиція» [35, с.1]. Так, ремісниче виробництво Прадавньої України-Русі, що базувалося на домашньому побуті, знаходило відповідне відбиття в лексиці. Ремісно-промислова лексика формувалася на основі переосмислення побутових (повсякденних) слів, тобто тут мав місце семантичний спосіб словотворення, один з перших в утворенні термінів.

Українські вчені (І. Квітко, А. Крижанівська, І. Кочан, Т. Панько, Л. Симоненко та ін.) підкреслюють, що термінологія народжується з національної думки, розвивається на ґрунті конкретної національної мови та кодує історію та культуру певного народу (див. [21; 35]. Зв'язок лексичної системи мови з матеріальною і духовною культурою народу визначає особливу роль національно-історичного моменту у формуванні та становленні термінології в цілому.

Формування і розвиток терміносистеми визначаються позамовними і внутрішньомовними факторами. Позамовні – це характер національної науки, техніки, промислового та культурного прогресу. Внутрішньомовними факторами є насамперед стан мови в суспільстві і ступінь

розвиненості функціональних стилів. Ці фактори тісно взаємопов'язані, оскільки прогрес в кожній окремій галузі знань, професійній діяльності відображається носіями мови в спеціальній лексиці.

За матеріалами лексикографічних досліджень встановлено, що роль термінів в момент розвитку наукових знань починають виконувати звичайні назви:

- а) тварин (баран, бик, бджола, журавель, їжак, кінь, козел тощо);
- б) рослин та їх частин (береза, гілка, груша, дерево, плід, стебло, яблуко, ячмінь);
- в) окремих органів (вим'я, вухо, голова, жало, коліно, крило, ніс, плече, хвіст);
- г) природних явищ (вітер, вода, дощ, зоря, іній, іскра, хвиля);
- д) форм ландшафту, конкретного середовища (берег, гирло, земля, ліс, море, озеро, печера, устя);
- є) продуктів харчування (зерно, каша, масло, молоко);
- ж) одягу, взуття, їх елементів (мантія, підошва, пояс, рукав, сорочка, шапка);
- з) предметів побуту (батіг, гніздо, голка, ковш, корито, ланцюг, чаші тощо).

Національна забарвленість термінології виявляється в її тематичному аспекті. Так, традиційні та найбільш прадавні заняття слов'ян – землеробство, тваринництво, бортництво, рибальство, полювання згодом доповнювалися іншою виробничою діяльністю – виділяються різноманітні ремесла по виготовленню товарів на замовлення – ковальська, ливарна, гончарна та інші справи. Цей прадавній багатовіковий період нагромадження народних знань – донауковий період у формуванні термінологічної лексики (початком наукового етапу прийнято вважати XVIII ст.) (див. [35] та ін.). Але стійкість багатьох сторін виробничо-господарської діяльності народу обумовлює стабільність лексики саме

цього періоду. І тут виникає зворотний зв'язок: слово свідчить про минуле. У слові бачать опору для побудови своїх концепцій і фахівці з історії матеріальної культури, етнографи.

Безумовно, культурно-історичні асоціації є також в інших груп термінів – термінів-запозичень, термінів, що створені словотворчим шляхом. Запозичення термінів (в різні хронологічні періоди), окрім суто лінгвістичних причин:

(1) потреба в поповненні / створенні конкретної тематичної групи термінів разом із запозиченням відповідних понять;

(2) необхідність семантичного обмеження питомого слова;

(3) усунення полісемії,

має також екстралінгвістичні причини, зумовлюється різними історичними умовами – культурними, економічними, науковими контактами між українцями та іншими народами (див. [18, с. 63]).

Отже, добираючи термінологічні одиниці для лінгвокультурологічного коментаря насамперед слід звертатися до тих терміносистем, які пов'язані із традиційними заняттями народу (найчастіше ці терміни мають предметну або процесуальну семантику). Наприклад:

(1). У сільському господарстві: *орати, сіяти, полоти, удобрювати* (раніше – *відвозити на поля гній*, тепер – *мінеральні добрива*), *забирати врожай* – неодмінні заняття хлібороба за всіх часів. Механізація виробництва і т. ін. сутності цих занять не змінила – і мова відображає це.

(2). Сучасна дипломатична термінологія зберігає у своєму складі традиційні слова і словосполучення, що виявляються дослідниками в пам'ятниках писемності, починаючи з XI-XII ст.: *посол, посольство, посланник, грамота, охоронна* та ін.

(3). Військова лексика наших днів також зберігає слова, історична давнина яких обчислюється століттями: *військо, засідка, варта, солдат, піхота, полковник, генерал, капітан, майор, сержант, бій, облога ...*

Учителю для реалізації лінгвокультурологічного підходу важливо виділити в загальномовній семантиці терміна національно-культурний компонент.

Джерелом інформації про формування різних терміносистем української мови (лінгвістичної, музичної, суспільно-політичної, військової, сакральної та ін.) може бути, насамперед, ґрунтовна колективна монографія «Українське термінознавство» [35].

Низка досліджень присвячена історії становлення і розвитку окремих терміносистем, зокрема: виникненню, розвитку і становленню граматичної термінології східних слов'ян (А. Мовчун) [29], формуванню, розвитку і функціонуванню української граматичної терміносистеми (О.В. Медвідь) [27]. В останньому дослідженні встановлено, що граматична термінологія є однією з найдавніших в українській мові, її витоки сягають XII ст. [21, с. 63-64]. У цій терміносистемі особливо багато термінів, що не зустрічаються як слова у звичайному побутовому мовленні, порівн. *дієслово, іменник, числівник, підмет, присудок* і т. ін.). (приклади лінгвокультурологічної роботи з лінгвістичними поняттями та термінами див. у додатку А.7).

У термінології виділяють дуже широкий шар слів, зв'язаних тематично із суспільством, людиною, природою й т. ін. (порівн. *земля, вода, струмок, ріка, море, океан, місяць, людина*). Це – термінована лексика, слова загальнолітературної мови, вони ж – терміни, що різняться тільки обсягом інформації, типом значення. Термінована лексика, як правило, не втрачає своєї внутрішньої форми, не пориває з тими асоціаціями, які є у первинного слова. Порівн. використання цього джерела лінгвокультурної інформації у вправах:

Прочитай. Випиши професійні слова. Як можна пояснити їх походження?

«Вишивати любила ще мама. А я навчилася біля них. Піснею течуть і течуть ніжні, притушені кольори. А зіб'єшся на ниточку – й не виходить уже. І як воно лягла людині на душу така музика: «лиштва», «вирізування»,

«прутик», «ляховка», «зерновий вивід», «хрестик», «солов'їні очі», «обманка»... Ти лічиш про себе в пам'яті, ще й співаєш, заплітаєш пісню в мережку. Три ниточки покладеш... І святково, на душі гарно. Навіть чарівник-мороз не змалює так узори...» (О. Дмитренко.)

Поясни слова «лягла людині на душу». Як ти розумієш тут слово *музика*? Чи можна «заплітати пісню в мережку»? У прямому чи переносному значенні треба розуміти виділені слова?

(Лінгвокультурологічний коментар вправи може супроводжуватися зоровою наочністю – малюнками (фото) або зразками вишивки). Вправу можливо використати в 6 кл. під час вивчення теми «Професійні слова і терміни, просторічні слова».

Прочитай.

*Слово **основа** мало таке первісне значення: «головні, подовжні нитки у тканині». Пізніше воно стало означати опору якоїсь будівлі, найважливіші положення певної науки, частину слова, що виражає основне значення тощо.*

Дайте визначення терміну *основа*. Як з'явився цей термін?

(6 кл., тема «Змінювання і творення слів»)

В сучасній українській мові продуктивним залишається процес семантичного утворення термінів на базі загальноживаних слів. І тому, по-перше, немає чітких «кордонів» між спеціальними словами та словами загального використання. По-друге, існує перехідна зона між термінологічною і не термінологічною лексикою, яку характеризують процеси термінологізації або детермінологізації (переходу загальноживаного слова до розряду термінів або навпаки). Безперервні процеси термінологізації та детермінологізації, взаємопов'язані між собою та з динамічними процесами у лексиці взагалі, ілюструють пересування слова від периферії словникового складу до ядра і від ядра до периферії.

Детермінологізація (як і протилежне їй явище) пояснюється позамовними причинами. Тут може діяти суб'єктивний людський фактор вибору слова мовцем. Окрім цього, впливають суспільні фактори, що визначаються суспільними подіями на зразок популярності окремих термінів та використання їх у «звичайному» мовленні або розповсюдження на повсякденне життя досягнень науки і техніки та необхідністю їх номінації у загальномовному контексті. Тому детермінологізація має вихід у лінгвокультурологію, її можна розглядати у соціально-культурному аспекті. Матеріалом спостереження за процесами детермінологізації на уроках мови можуть стати знайомі учням біологічні, економічні терміни, наприклад:

Патологічний – «який відзначається відхиленням від норми, пов'язаним із хворобою» (біол., мед.) – «який відхиляється від норми» (загальнонавчання). Введення у загальнонавчану лексику тут супроводжується спрощенням семантичної структури терміна.

Хворий – «який має яку-небудь хворобу, нездужає; нездоровий» (мед.) – «не такий, як треба, ненормальний» (переносне, загальнонавчання), порівн. *нездоровий*.

Одноклітинний – «який складається з однієї клітини (про тваринний або рослинний організм)» (біол.) – «примітивний» (переносне, загальнонавчання).

Кредит – «позика на умовах повернення у певний термін з виплатою відсотка» (економ.) – *кредит* (довіри) – «час, який надано особі для реалізації своїх планів» (загальнонавчання).

Актив(и) – «всі матеріальні цінності, кошти й боргові вимоги, належні даному підприємству або установі» (економ.) – «позитивні ознаки особи чи якогось явища» (загальнонавчання), порівн. «негативні ознаки» – *пасив* (див. [4; 6; 43]).

Можливі також спостереження за розвитком переносних значень у слів

термінологічного походження та їх участь в утворенні фразеологізмів, наприклад:

атмосфера – «навколишні умови, обстановка» (*похмура, радісна атмосфера, що гнітить, це не його атмосфера*), порівн. «газоподібна оболонка Землі й деяких інших планет»;

закласти фундамент, спустити на гальмах, брати на буксир і т. ін..

В українській термінолексичі традиційно використовуються інтернаціональні елементи, форми, що прийшли з латинської і грецької мов. Об'єктом розгляду на уроках мови може бути історія становлення таких термінів на власне українському підґрунті, наприклад у вправі:

Слово клас походить від латинського classis, що означає «розряд», «група». Воно, у свою чергу, пов'язане з латинським дієсловом calo — «оголошую», «скликаю». Вийшовши з латинської мови, це слово продовжило життя в інших мовах і розширило своє значення.

Які значення має слово клас в українській мові? Чи є серед них термінологічні?

Отже, можна погодитись із думкою В. Сімовича про те, що «термінологія кожного народу йшла і іде іншими шляхами, вона зв'язана з культурними впливами чужих мов ... та структуральними законами кожної мови». Термін як член лексичної системи відповідає «духові» національної мови. Ще І. Франко зазначав, що всіх термінів як власне українських, так і запозичених, необхідним є «приноровлення до духу і звукових правил рідної мови» (цит. за [21, с. 26]).

Таким чином, на уроці мови вчитель має допомогти учню засвоїти загальномовну семантику терміна (його дефініцію) та спробувати підкреслити національно-культурний компонент у його значенні. На думку лінгводидактів (Є.П.Копіци), учні уважніше ставляться до терміна, швидше засвоюють його значення, саме ознайомившись з історією його виникнення та становлення [21, с. 35].

2.3. Робота над лінгвокультурологічною семантикою фольклорних номінацій

Слова та сталі словосполучення з фольклору також є дидактичним матеріалом з лінгвокультурологічним змістом. Науковці розглядають український фольклор як «універсальний символно-ідеальний засіб формування духовного світу особистості, її морально-естетичного розвитку, психологічної самодостатності та суспільної стабільності» [9, с. 24]. Слово «фольклор» у буквальному перекладі з англійської має значення «народна мудрість». І дійсно: у фольклорі кожного народу зберігається своя особлива картину світу, що будувалась на основі реальності та вимислу, досвіду життя та фантазій. Вважають, що усна народна творчість виникає разом із мовою. Так, український фольклорист С. Мишанич пише, що «саме в процесі продуктивного розвитку мови і викристалізувався фольклор» [38, с. 254]. Через фольклор людина спілкується з народом, сприймає його мову, думки, почуття. Фольклорний матеріал є основою для знайомства з міфологічними персонажами, що пов'язані з природою (*русалка, водяник, лісовик*), оселею (*домовик*), українською демонологією (*чорт, утир, відьма* та ін.). З цими образами – художньо-поетичними символами учні зустрічаються і в авторських творах: баладах «Причинна», «Русалка» Т. Г. Шевченко, драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» та ін.

Створюють етнічну картину світу *стійкі фольклорні формули*. Володіння ними формує в людини певні стилістичні навички. Сстійкі фольклорні формули – це образні назви – складні іменники, часто із суфіксами суб'єктивної оцінки, наприклад, з народних казок: *коза-дереза, зайчику-побігайчику, вовчик-братик*; із замовлянь: *зорі-зірниці, зоря-зоряниця* (із поняттям зорі пов'язують міфологічні уявлення про світобудову, організацію родинного земного життя за зразком небесного, зоря – це ясна-красна панна, котра вранці відмикає своїми ключами небесні ворота і випускає сонце, яке женеться услід за нею; Богиня Зоря являється в

образі української дівчини-селянки, а може й давньої князівни, в горсеті, в намисті, у жовтих чоботах, у вінку з павиноного пір'я), *місяцю-князю* (образ місяця – образ всесильної істоти, що може вплинути на майбутню долю), *Матінко-Водице* (вода – символ жінки, дівчини, любові; до води звертаються як до матері; воду вважали святою, очищувальною силою, здатною принести здоров'я і щастя). Можливість роботи з таким дидактичним матеріалом виникає, наприклад, у 6 класі під час вивчення теми «Правопис складних іменників».

Одним з найцікавіших явищ фольклору в лінгвокультурологічному плані є *символи* – художні образи, які умовно передають певну думку, переживання, ідею. Символ, на думку С. Кримського, – це особливий випадок знакового заміщення речей і подій. На відміну від простого знаку він не просто йменує речі, але й передбачає їх смисловий образ, зокрема інакомовний у фольклорі, не вичерпується одним конкретним значенням, а припускає можливість нескінченно значимого (див. [9, с. 30]). Тут «особлива культурна конотація того чи іншого слова виникає на основі важливої соціальної ролі предмета чи явища, які позначені цим словом у рамках окремої національної культури. При цьому соціальна значущість референта розуміється не в суб'єктивному аспекті, а в соціально-типізованому, як певна реакція носіїв мови на ті чи інші предмети і явища позамовної дійсності. Таку значущість референта закріплював фольклор, а літературні традиції зберегли її» [17, с. 52]. Наприклад, в українців канонізованими символами фольклорного походження виступають *калина* – образ-символ гарної дівчини, *верба*, а також *тополя* – символ нещасливої дівчини; *вічнозелений барвінок* – символ нев'янучої молодості, *лебідь*, *голуб* – слов'янські символи вірної, чистої любові, *сокіл* – мужнього юнака, *ворон* – суму й лиха. *Чорний ворон* символізує смерть, погану ознаку взагалі, звідки й *накаркати* – «передбачити погане» (порівн.: своєрідним еквівалентом цьому птахові у

французькій мові виступає інший птах – *дрізд* (*merle*). *Ворона* – неуважність, звідки *проворонити*, *біла ворона* і т. ін. У давноминулі часи майже кожен предмет та процес мали символічне навантаження.

Таким чином, звертаючись до фольклору, можна розглядати з учнями символічне значення номінацій рослин, тварин, птахів, а також: домашнього інтер'єру (наприклад, *стіл* – символ єднання, сімейної згоди), одягу (наприклад, *жупан* – «багатство», *свита*, *сіряк* – «бідність»...) та ін. (див. [16; 25; 38] та ін.).

Символізм мовних одиниць реалізується серед носіїв конкретної мови та культури, тобто в лінгвокультурному просторі етносу. Адекватне сприйняття вербальних символів може відбуватись лише за наявності знань народної культури, залучення до її духовних цінностей. Культурно-національна ознака слова, яке називає відомий і поширений у кількох мовах денотат, може критись в особливому символічному значенні. Так, наприклад, для українського народу *верба* – це символ України, батьківщини; Прадерева життя; надзвичайної працездатності; запліднюючої, родючої сили; пробудження природи, весни; засмученої жінки; вдівства. А для болгарського народу *върба* (особливо стара) – це перш за все символ негативного: прокляте, демонічне дерево: не давало плодів, затінку, тільки у Вербну неділю вона символізувала воскресіння Ісуса Христа та з нею пов'язували сподівання на захист від різних захворювань. *Береза* у свідомості українця має символічні значення: тотемне дерево; мати козака; дівчина-красуня, яка була неслухняною і через це втопилася (білокора береза); старший ватаги колядників. В болгарській мові слово не має символічного значення, оскільки в свідомості болгар дерево береза, яке дуже рідко зустрічається на території Болгарії, не стає символізованою реалією. Фольклорні образи, народні символи – це *знаки* національної культури, що зберігають фонові знання, народний досвід.

Без розуміння значення символів неможливо сприймати народні звичаї, обряди, зрозуміти душу народу. На символічних позначеннях, серед іншого, будується національно-культурна картина світу.

З точки зору шкільної мовної освіти важливо розглядати слова з символічним значенням як особливий національно забарвлений компонент мовленнєвої практики, що відображає народне світосприймання та виступає чинником забезпечення національно-культурної самоідентифікації.

У процесі добору дидактичного матеріалу орієнтуємося на те, що найчастіше символічним значенням наділені лексичні та фразеологічні одиниці, що слова-символи найчастіше вживаються в поетичній мові, у піснях, думах, веснянках, колискових, замовляннях, використовуються у пареміях, загадках, сталих порівняннях, евфемізмах тощо.

У тлумаченні символічного значення вчитель може спиратись перш за все на авторитетний системний аналіз української символіки, здійснений в колективній праці «Енциклопедичний словник символів культури України», на словник-довідник В. Жайворонока «Знаки української етнокультури» [12; 13] та ін.

Вправи на розподіл слів з символічним значенням на тематичні групи можливо складати з орієнтацією на різновиди вербальних символів, виділені В.І. Кононенко в монографії «Символи української мови» [20]. Це такі групи:

- (1) символи довкілля (*гора, скеля, болото, камінь*);
- (2) символи явищ природи (*буря, грім, хмара, дощ*);
- (3) рослинні символи (*калина, явір, м'ята, чорнобривець*);
- (4) орнітологічні символи (*зозуля, голуб, горлиця, ворон*);
- (5) анімалістичні символи (*кінь, віл, вовк, коза, жаба*);
- (6) антропологічні символи (*мати, козак, дівчина, хлопець*);
- (7) космічні символи (*земля, сонце, місяць, зоря*), а також:
- (8) архетипові слова-символи (*вода, вогонь, світло*);

(9) символи-міфологеми (*русалка, домовик, чорт*);

(10) біблійні слова-символи (*Бог, Діва Марія, пророк*), та інші, котрі мають виразну національну маркованість в українській культурі, порівн. можливий варіант під час опрацювання граматичного матеріалу: предметні (*коса, плуг, меч, шабля*) та абстрактні (*душа, доля, сльози*).

У роботі зі словами-символами рекомендуємо використовувати такі види завдань:

1. Самостійне тлумачення учнями символічного значення слова з опорою на контекст, що розкриває зміст символу, наприклад:

«У давнину калину висаджували біля кожної садиби. Йдеш, бувало, селом, а хати наче в коралях, червоніють густими намистинками до пізніх заморозків. В національній українській міфології на означення калини є постійні народні епітети й порівняння «дівчина, як у лузі калина», «гарна, як калина», «дівча виростає, як калина розцвітає», «калина в цвіту – дівчина у вінку» тощо.

Взимку її ягоди клали між шибками. Вірили, що вони і прикрашають, і захищають. В народній медицині не було помітніших ліків від застуди, ніж калиновий чай.

Калина вважалася символом любові, здоров'я, багатства, краси».

(За В. Скуратівським)

Яке символічне значення слова *калина*?

2. Встановлення учнями символічного значення слова під час бесіди за змістом текстів соціокультурної тематики (контекст містить необхідну для семантизації культурну інформацію).

3. Підготовка учнями презентацій, присвячених українським символам, та включення їх до структури уроку української мови.

4. Опитування (4.1, 4.2), тестування (4.3) як спосіб перевірки отриманих учнями знань, наприклад:

4.1. Чому пам'ятник книжкам и науці в Полтаві зображає сову?
(завуальоване питання про символічний зміст слова *сова*).

Що уособлює ... (червоний мак...)?

4.2. Відомо, що символічні значення основані на асоціаціях, а національно-культурні компоненти є складовою частиною семантичної структури слова із символічним значенням. «Отже, будь-який фрагмент картини світу, відбиваючись в етнічній свідомості, потрапляє в коло постійних асоціативних зв'язків, і, переосмислюючись, втілюється у стереотипний образ. Так, зовнішні асоціації буття етносу постають у мові його духовною сутністю. Шляхом асоціативних зв'язків відбувається перехід від слова, що позначає предмет, до образу цього предмета в етнічній та індивідуальній свідомості, а далі – до символу, що містить архетипні уявлення етносу, що закорінюються у його культурі й постають її показниками – знаками» [19, с. 59]. Тому методично доцільним на етапі закріплення отриманих знань та їх перевірки вважаємо виконання інтерактивної вправи «Асоціативний кущ».

Алгоритм складання асоціативного куща:

- записати на дошці в центрі слово, що має символічне значення;
- записати будь-які слова чи фрази, які спадають на думку;
- ставити знаки питання біля частин куща, в яких є невпевненість;

Можливі варіанти формулювання завдань:

«Коли ви чуєте чи вимовляєте слово ... , то що чи кого уявляєте?» («Які асоціації виникають у вас зі словом... ?»), «Що ми знаємо про слово...?»).

Діти розкривають значення слова, учитель будує на дошці асоціативний кущ (графічний варіант – у вигляді ромашки з пелюстками –елементами значення):

Коровай: (круглий) хліб (із прикрасами), сонце, весілля, щастя, спільна доля...

4.3. Знайдіть четверте «зайве».

Зозуля є символом: суму та вдівства; нерозважливої матері; провісниці весни і водночас смерті: *вірного кохання.

Знайдіть четверте «зайве».

Традиційними народними епітетами *барвінку* є: хрещатий; зелений; крячастий; *щербатий.

5. Підготовка учнями розповідей, складання ними творів-мініатюр та под. про народні символи (можливі теми: «Одвічні народні символи», «Барви українського слова», «Дідусеве слово», «Бабусині рушники» та ін.), наприклад:

5.1. Складіть усно невелике висловлювання (5-7 речень) на тему «Мамині квіти», використовуючи прикметники різних груп за значенням.

Перед тим, як готувати висловлювання, пригадайте (запитайте дорослих, скористайтесь довідковою літературою чи інформацією з мережі Інтернет), який символічний зміст міститься у назвах квітів (6 кл., тема «Групи прикметників за значенням»).

5.2. Напишіть твір-роздум у художньому стилі за поданим початком: «Слово *соняшник* для українців має особливе значення, тому що це не тільки назва квітки ...» (6 кл., тема «Стили і типи мовлення»).

Дотримуючись принципу контекстного розгляду мовних засобів, при лінгвокультурологічному вивченні фольклорних номінацій рекомендуємо звертатися до різних жанрів усної народної творчості: загадок, казок, легенд, історичних пісень, календарно-обрядовій поезії та ін.

Розглянемо приклад роботи над символічним значенням слів у початковій школі.

1. Працюємо над текстом:

«Здавна різдвяно–новорічні свята відзначалися в Україні з особливою урочистістю. Усі три празники неодмінно супроводжували дідух та кутя.

Дідух – це сніп із жита чи пшениці. Він постійно стояв на покуті. Кутю варили із пшениці або ячменю до кожного свята окремо. Відтак мала свої назви: багата – на Різдво, щедра – на Новий рік та голодна – на Водохреща» (за матеріалами журналу «Барвінок»).

Уточнюємо в колективній роботі значення слів дідух, кутя й покуть, народні ритуали та правила, з ними пов'язані (учні 3-4 класів вже мають уявлення про символіку дідуха та куті, особливості покуті в українській хаті).

Запитуємо: що символізує покуть? (достаток, багатство). А дідух? (дух роду, предків, символ урожаю). Чому так називається? (наявність у цьому слові внутрішньої форми дозволяє учням зробити самостійні етимологічні висновки на основі мовного чуття: від «дід», дідух – це дух дідів).

Пропонуємо пригадати, як по іншому в народі називали покуть (добір синонімів): красний кут, святий вугол, Божій кут. А дідух? Колядник, коляда, дід (отже, які це слова: багатозначні).

Варіанти лінгвістичних завдань (окрім вищезазначених):

Записати правила /розповісти, як виготовляється дідух, рецепт куті.

Виписати прикметники до слова кутя. Встановити їх морфологічні ознаки.

Добрати прикметники до слова дідух (в першому випадку маємо в тексті готові словосполучення з іменником жіночого роду, тут учням необхідно самостійно утворити словосполучення, враховуючи граматичні ознаки іменника, зокрема – чоловічий рід).

Пояснити правопис великої літери (назва міста, назви свят).

Знайти синонім до слова свято.

Знайти слова зі значенням «зернова рослина» (жито, пшениця, ячмінь; завдання на тематичне групування слів) [53].

Культурознавчі дослідження доречно проводити, спираючись на міжпредметні зв'язки, оскільки, по-перше, національно-патріотичне виховання – це завдання кожного зі шкільних предметів. По-друге, реалізація інтегрованого підходу в освітньому процесі – один з принципових підходів Нової української школи.

Закономірним є використання зв'язку з літературним читанням (українською літературою) як з предметом спільної освітньої галузі. Розглянути

тему різдвяних традицій на літературному матеріалі дозволяє, наприклад, вірш Мар'яни Савки «Запах Різдва», який вивчають у третьому класі (див. додаток А. 8). У тексті чудово в художній формі передано святковий настрій і описано підготовку до Різдва в українській родині: згадуються традиційні страви (сирники з родзинками, пампушки зі здобного тіста), дійства (колядування), хатні прикраси (дідух, та, мабуть, ялинка, оскільки «хвоєю пахне у нашій хатині»), звичай збиратись на важливі події усією сім'єю, традиційні українські пестливі звертання: *дідусь, бабуня, матуся*.

У вірші широко представлена фонові лексика: *дідух, скриня, розчина, пампушки, коляда*. Отже, до цих слів можна додати лінгвокультурознавчий коментар, або запропонувати учням вправи, питання на розкриття їх фонового, в деяких випадках – символічного значення.

Післятекстове завдання до вірша: «Які інші свята, що відзначають у твоїй родині, теж мають свій колір, смак і запах? Розкажи про це», за умови підготовки відповідного матеріалу вчителем (адже у цілому можна передбачити, які саме свята пригадають учні), теж дозволить поповнити етнокультурні знання, наприклад, додати, що дідух ставили, підстеляючи під нього оберемок соломи, який називався *Бабюю*.

Візуалізувати та матеріалізувати отриману інформацію та враження дитина зможе у колажі (що передбачено програмою з читання), малюнку, а також власноруч виготовивши дідуха на уроці образотворчого мистецтва. А виконуючи колядку та інсценуючи Різдва́ну традицію відтворити й давній звичай занесення дідуха в оселю зі словами «Дідух – до хати, біда – з хати» (урок музики, позакласний захід).

2. Прочитайте текст.

«Найурочистіше церковне свято – Великдень. Ще воно зветься Паскою. Свято встановлене в пам'ять воскресіння розп'ятого на хресті Ісуса Христа.

Великдень неможливо уявити собі без пасхального хліба. В Україні його називають паскою.

Це високий хліб із здобного тіста. Верхівка його округла. Зверху – виліплений із тіста хрест. Шапка паски прикрашена цукровою поливою, фарбованим пшоном або маком.

Символом Великодня стало також яйце. Фарбовані або мальовані пасхальні яйця називають крашанками або писанками.

Ігри крашанками завжди були улюбленими забавами дітей чи дорослих.
(з журналу «Яблунька»)

Варіанти завдань.

Продовж речення («Незакінчене речення»):

Крашанки – це ... (фарбовані яйця).

Писанки – це ... (мальовані яйця).

(Тлумачення значення культурно навантажених слів, інформація для розрізнення значень цих слів міститься у контексті).

Чи граєш ти крашанками на свято Великодня? Розкажи, як.

Скільки значень у слова паска? Як називаються такі слова?

Знайди в тексті синоніми.

Поясни правопис великої літери в словах тексту.

Що означає слово здобний (здобне тісто)?

Знайди у тексті опис. Прочитай та перекажи опис паски.

Міжпредметні зв'язки: малюнок «Великодній натюрморт». Виготовлення писанок / листівки з писанкою («Образотворче мистецтво»), селфі з Паскою / колаж «Символи Великодня» («Літературне читання», «Я досліджую світ») [53].

Прикладів вправи з фольклорними одиницями і мовними (мовленнєвими) та народознавчими завданнями

Прочитайте.

«Вербний тиждень зветься й вербичем. Про холоди, які в цей час трапляються, є прислів'я: «прийшов вербич, два кожухи терлич». Не можна на цім тижні сіяти буряків, а то будуть гіркі. У Вербну неділю ті, хто

приходить від заутрені із святою вербою, б'ють нею сплячих, приказуючи:

Верба хльос, бий до сльоз!

Не я б'ю, верба б'є.

За тиждень Великдень:

Будь великий, як верба,

А здоровий, як вода,

А багатий, як земля!»

(За М. Максимовичем.)

Дидактичний матеріал вправи містить інформацію про один з найважливіших періодів народного життя, пов'язаного з церковним календарем. Також у тексті є прислів'я (пояснюємо), народні прикмети, примовка, яку і зараз, нехай і не повністю, використовують, вітаючись у Вербну неділю. Запитуємо:

Як правильно вітатись у Вербну неділю?

Яку Біблійну рослину замінила верба в українців? Чому? (Пальмові гілки, тому що в нас пальми не ростуть).

Якою магічною силою наділяє народ вербові гілочки? (Дарувати здоров'я та багатство.)

Про деякі традиції, пов'язані з вірою у магічну силу верби, розповідає вчитель: «Коли вперше на весні виганяли скот на пасовисько, то били його свяченою вербою, щоб до тварин не чіплялась нечисть», «під час граду гілля верби викидали на вулицю, щоб він не задіяв лиха, зупинився».

А які ще прикмети, пов'язані з вербою, знаєте ви? (До нашого часу зберігається звичай, особливо поширений серед дітей, ковтати декілька вербових «котиків», щоб бути здоровим, щоб не боліло горло).

Можливо, якщо у класі навчаються учні з різних регіонів України, хтось з них знає інший варіант примовки на Вербну неділю (тому що вони розрізняються на теренах української землі). Тоді даємо можливість дитині її розповісти.

Лінгвістичні завдання.

Словникова робота: тут необхідна, оскільки зустрічаються не зовсім зрозумілі, рідко вживані слова з фольклору: *хльост, терлич*.

Що таке Заутрення? Якщо учні не знають, то кажемо, що це одна з церковних служб, що правиться зранку, й дуже рано.

Перегляньте текст. Доберіть синонім до словосполучення *вербний тиждень* (вербич).

Знайдіть у тексті порівняння. З якою метою вони використані у тексті? (Висловити побажання). За прикладом створи власні добрі побажання другу, рідній людині (розвиваємо комунікативно-мовленнєву сферу учнів).

Визнач тип тексту.

Ще інші прикладі вправ наведено у додатку А.8.

2.4. Робота над прислів'ями та приказками в аспекті формування лінгвокультурологічної компетентності учнів

У процесі лінгвокраїнознавчого вивченні паремій доречно керуватись наступними положеннями:

Паремії є узагальненою пам'яттю українського народу, висновками з життєвого досвіду минулих поколінь, відображенням світогляду наших предків. Отже, вони мають значний лінгвокультурологічний потенціал, який має бути використаний у навчальному процесі.

Прислів'я, по-перше, виконують кумулятивну функцію – фіксують колективний досвід людей, відображаючи національну культуру як комплексно, усіма своїми елементами, узятими разом (1), так і окремими одиницями свого складу (безеквівалентними і фоновими словами – власними іменами, історизмами, архаїзмами та ін.) (2), порівн.:

(1) прислів'я як знак певної історичної або побутової ситуації: *Заїхав за Дунай, та й додому не думай* (втеча кріпаків за Дунай, на вільні землі); *Свої люди – не татари, не дадуть загинути* (життя під гнітом татаро-

монгольських завойовників); *Як брат брату не допоможе, те це вже чужі люди; Чоловік та жінка – то єдина спілка* (сімейні стосунки).

(2) Серед важливих у культурологічному аспекті одиниць у складі прислів'їв і приказок виділяються: найменування предметів і явищ національного побуту: *каша* (*Кашу маслом не зіпсуєш*), *гличик* (*Жартуй, гличику, доку не луснув*); історизми: *золотник* (*Мал золотник та важок*); старослов'янізми: *око* (*Бачить око, та зуб не йме*); власні імена: *Київ* (*язик до Києва доведе*); *Хома, Ярема* (*Іноді б'ють Хому за Яремину вину; Хто про Хому, а хто про Ярему*), *Січ, Дніпр* (*Січ мати, а Великий Дніпр батько*) та ін.

По-друге, крім кумулятивної, численні прислів'я й приказки виконують директивну функцію, тому що впливають на особистість як у моральному, так і в естетичному плані. У моральному, оскільки прислів'я й приказки – це не судження однієї людини, вони передають суспільну думку, і тому максимально авторитетні. Естетичну цінність цих одиниць становлять засоби образно-виразні засоби мови (тропи – порівняння, епітети та ін.). У чималій кількості прислів'їв цілого ряду прислів'їв і приказок директивна функція – основна, порівн., наприклад прислів'я, які спонукають до навчання, одержання знань: *Не кажи «не вмію», а кажи «навчусь»*; *Потрібно вчиться – завжди пригодиться* та ін.

На процес організації роботи з прислів'ями та приказками впливають особливості їх сприйняття, які безпосередньо пов'язані зі ступенем метафоричності паремій. Загалом за цією ознакою виділяють 3 різновиди паремій:

1. Прислів'я, у яких усі слова вжиті у прямому значенні (їх переважна більшість у підручнику з української мови). Наприклад: *вік живи – вік учись*; *зробив діло – гуляй сміло*; *громадою велику справу зробиш*.

Ця група найдоступніша для дитячого сприймання завдяки тому, що в таких прислів'ях конкретне значення кожного слова допомагає пояснити

значення усього вислову. Наприклад, учні тлумачать *Добрі діти доброго слова послухають*: «Гарна і розумна дитина послухається порад дорослих». Або, якщо вчитель, децю змінить наголоси в прислів'ї, то діти звертають увагу й на інше його трактування: «Хороше дитя послухає тільки добрі поради, а злих не виконуватиме». Учні схоплюють ще одну важливу ознаку прислів'їв: їх емоційну незабарвленість поза певною ситуацією використання. Конкретний зміст кожного такого твору-мініатюри розкривається тільки в ситуативному оточенні. Тут варто запропонувати школярам відшукати у своєму життєвому досвіді події, що могли би спонукати до використання прислів'їв, або ж самостійно придумати таку ситуацію.

2. Прислів'я, які характеризуються певною метафоричністю, але їх значення досить прозоре і легко пояснюється. Наприклад: *голова без розуму, що млин без води; дерево видно за плодами, а людину – за її ділами; коня керують уздами, а людину словами; наука для людини, як сонце для життя*. Цей різновид паремій також досить часто зустрічається у підручнику.

Друга група – прислів'я, в яких поєднується і пряме, і переносне значення. Вона слугує містком від першої групи до інакомовлення. Такі прислів'я особливих труднощів у тлумаченні не викликають – перша частина пояснює другу або навпаки. Обов'язково звернути дитячу увагу на влучно дібрані порівняння, наприклад, *дерево – людина, плід – діло, кінь – людина, уста – слово*. Така робота не лишає школярів байдужими до влучних народних афоризмів, вони замислюються над їх значенням, дослуховуються до їх звучання (вчать розуміти виразність, образність рідної мови).

3. Прислів'я, що мають переносне значення, зміст яких не впливає із значення компонентів. Наприклад: *куй залізо, поки гаряче*. Їх пропонується набагато менше. Ця група прислів'їв – інакомовлення, тому подеколи учні

намагаються розгадати їх як загадки. Але на відміну від загадки, де потрібно відшукати зашифрований предмет (явище), в прислів'ях криється характеристика певної ситуації, яка легко виявляється в конкретних умовах. Саме тому метафоричні прислів'я найліпше вводити в активний мовленнєвий запас дітей, «прив'язуючи» до певної ситуації. Тут можливі два шляхи:

- 1) природний – від ситуації до прислів'я;
- 2) творчий – від прислів'я до ситуації.

Перший недаремно названо природним. Як відомо, прислів'я виникали або спонтанно, як оцінка чи дотепна характеристика ситуації, якихось рис вдачі (наприклад, хвалькові говорили: *На небі чути, як мухи кашляють*, байдужому казали: *Байдуже ракові, в яким горшку його варять*), або були засновані на довгих спостереженнях. Наприклад, побачила давня людина камінець, придивилась до нього уважніше, порівняла з рослинами – росте без корінця. Оформилась думка: «Камінь росте без коріння». Але переносне значення з'явилося тоді, коли хтось порівняв долю людини, що постійно перебуває далеко від Батьківщини і сумує за нею, з каменем, що так само може потрапити далеко від скелі. Можливе й інше пояснення: жорстока і черства людина не має коренів, так само, як і камінь.

Практичні спостереження дозволяють констатувати: багатоплановість прислів'їв, наявність у них підтексту, прихованих смислів слів, що використовуються в переносному значенні, а також вміння узагальнити ситуацію, яка описується у прислів'ї, співвіднести її з власним життєвим досвідом для адекватного розуміння паремії – нелегке завдання навіть для учня 6 класу.

Почати пояснення паремії можливо з її «зовнішнього», прямого змісту. Наприклад: пояснюємо прислів'я *Що посієш, то й пожнеш*. З'ясовуємо, від чого залежить, що виросте на полі? Від того, що посієш – гречку, пшеницю... Але посіяти можна й добро чи зло. Тут слово *посіяти* вжито у

переносному значенні. Отже: розкриваємо метафоричний (переносний) зміст, а на його основі – і узагальнений (у яких випадках, ситуаціях цей вислів є доречним).

Ще приклад: зміст прислів'я *На язиці густо, а на ділі пусто* розкриваємо у ході спостереження за композицією прислів'я та семантикою слів, з яких воно складається. Тут слова *густо* і *пусто* є антонімами. Розвиваємо метафору: *густо на язиці* – «говорить, обіцяє дуже багато», *а на ділі пусто* – «нічого не зроблено». Отже, так кажуть про тих, хто тільки говорить, обіцяє, а насправді нічого не робить.

Доцільним є порівняння трьох прислів'їв, що належать до однієї тематичної групи, але мають різний ступінь метафоричності: пряме значення (1 група) – пряме і переносне значення (2 група) – переносне значення (3 група), наприклад:

1. *Всього не переробиш, а прагнути треба.*
2. *На дерево дивись, як родить, а на чоловіка, як робить.*
3. *Бджілка мала, а й та працює.* (ТГ «Праця».)

Така добірка сприятиме розумінню дітьми останньої групи прислів'їв, допоможе з'ясувати її особливості, виявити глибинне значення та метафоричність.

Учні здатні осягнути узагальнено-метафоричний зміст речення, яке тепер стало прислів'ям, після розповіді притчі, легенди, жарту, що розкриває народження ФО. Такий матеріал можна почерпнути з науково-популярної літератури (книги А. Матвієнко «Живе слово», В.Д. Ужченко «Народження і життя фразеологізму» та ін.). Другий шлях – творчий. Він передбачає моделювання ситуацій можливого використання прислів'їв. Цікавим і ефективним буде написання творів-мініатюр за заданою темою-прислів'ям та ін.

Таким чином, найбільшої уваги вимагає 2 і 3 група паремій. Сприймання і усвідомлення їх змісту залежить від:

- 1) загального розвитку дитини;
- 2) від рівня їх абстрактного мислення;
- 3) від розуміння дитиною значень слів, що входять до складу паремії;
- 4) від того, наскільки близьким до власних уявлень учнів є досвід, закарбований у пареміях [47, с. 60].

Учні краще встановлюють значення паремії з контексту, але вводити їх у контекст (в речення) їм значно складніше.

Отже, розуміння переносного значення прислів'їв та приказок – це лише перший крок у їх засвоєнні. особливо важливим для вчителя є вибір правильних методичних шляхів, що перетворюють усталений вираз в активний засіб спілкування, вираження думки.

Робота над активізацією паремій у мовленні особистості (див., зокрема пропозиції В.Д. Ужченка [47, с. 28-29]) проводиться з урахуванням того, що:

– оволодіння фразеологічним багатством мови починається ще в дитинстві (дитина засвоює слова і вирази, які вживають батьки, родичі), тому завдання вчителя полягає в актуалізації, уточненні вже засвоєного. Це не виключає необхідності збагачення словника учнів, оскільки фразеологічний словник оточуючих може бути обмеженим;

– система запитань і завдань має зосереджувати увагу учнів на прислів'ях та приказках, їх значенні, доречності вживання, на їх виділенні в мовленні шляхом особливого смислового наголошування. Запам'ятовуються ті ФО, на яких учитель зосереджує увагу, логічно й емоційно виділяє.

Вважаємо, що привернути увагу до паремій можливо також за допомогою довідок екстралінгвістичного характеру, що висвітлюють факти створення ФО;

– як яскравий дидактичний матеріал зі значним навчально-виховним потенціалом паремії можна використовувати для роботи з одиницями будь-якого мовного рівня. Так, наприклад, прислів'я дають багатий

матеріал для роботи над словом, зокрема, з точки зору активності і пасивності словникового запасу. Створені у попередні віки, вони зберігають слова, що вийшли з уживання. Вчитель звертає увагу на такі лексеми, пояснює їх значення, що, у свою чергу, допомагає зрозуміти значення прислів'я у цілому. На граматичному рівні паремії використовують для спостереження за граматичними формами частин мови в межах речення;

– активізація ФО у мовленні учнів (як і інших лексичних одиниць) головним чином пов'язана з виконанням завдань на введення прислів'їв та приказок у зв'язні висловлювання діалогічного та монологічного характеру;

– важливим для засвоєння прислів'їв та приказок є мовлення самого вчителя: воно, зокрема, повинно бути багатим на пареміологічні засоби, доречно вжиті й стилістично відгранені.

Прислів'я і приказки як одиниці малих фольклорних жанрів вивчаються на уроках українського читання / літератури. Вже в початковій школі подається їх визначення, досліджуються самі одиниці. Це по-перше. Також, по-друге, до них звертаються в процесі вивчення й аналізу інших творів. Які завдання на матеріалі паремій пропонують учням? В початковій школі, наприклад, це може бути:

– в першому випадку: групування прислів'їв та приказок за темою (що є визначенням їх загального змісту), наприклад: «У яких прислів'ях заохочується працелюбність?», «Пригадайте, які прислів'я передають ставлення народу до нещирих вчинків». Групування може спиратись на визначену вчителем тематику, а також на родову назву, що визначають самі учні, наприклад: «Доберіть до кожної групи прислів'їв узагальнювальну назву». Виконання таких завдань дозволяє дитині запам'ятати зміст ФО, систематизовано накопичувати словниковий запас. Результати роботи можуть оформлюватись у вигляді портфоліо (спільного для уроків мови та читання);

– в процесі роботи над творами інших жанрів (другий випадок) паремії вже використовуються як яскраві узагальнення, майстерно висловлена народна думка з приводу цієї чи іншої життєвої ситуації. Передбачається, що учні

розуміють зміст прислів'я й мають доречно його використати, наприклад, в процесі визначення основного змісту твору – складання його плану; характеристики діючих осіб; добору назви, визначення ідеї (головної думки) твору; переказу або інсценізації його змісту; самостійного створення мовної одиниці за моделлю прислів'я, створення тексту на основі прислів'я та ін.

Методичний коментар: усі види завдань спрямовані на засвоєння учнями змісту прислів'їв і введення їх в активний словниковий запас на основі набуття життєвого досвіду (тут – на основі прочитаного) й розуміння того, коли можна так сказати.

З точки зору методики опрацювання паремій у лінгвокультурологічному аспекті важливим є:

– розрізнення самої паремії як стійкого вислову та її прототипу, який відповідав конкретній ситуації у минулому, а зараз складає той самий екстралінгвістичний компонент (фон), що відображає особливості національного характеру, матеріальної і духовної культури;

– пояснення (коментування) народознавчої інформації, що зберігається у семантиці паремій.

Таким чином, можна виділити наступні напрямки використання лінгводидактичного потенціалу прислів'їв та приказок:

1) вивчення паремій як особливих мовних одиниць у відповідних системних відношеннях;

2) вивчення паремій як особливих мовних одиниць, у формуванні значення яких головна роль належить екстралінгвістичним факторам;

3) використання паремій як дидактичного матеріалу уроків мови, що сприяє аудіальному та візуальному, графічному їх запам'ятовуванню, усвідомленню способів введення фразеологізмів до контексту.

Кінцева мета роботи над ФО – це самостійне доречне використання учнями прислів'їв та приказок у власному мовленні. Досягнути її допоможуть такі групи вправ:

1. Вправи, пов'язані із з'ясуванням значення прислів'їв та приказок та засвоєнням їх форми. У такому групуванні спираємося на явище білатеральності мовних одиниць, більшість з яких являє собою єдність певного змісту і форми.

Можливі варіанти:

- відшукати паремію у словнику, дізнатись про її значення;
- записати паремію та її значення в індивідуальний словник;
- відшукати прислів'я (приказку) у тексті;
- відновити прислів'я (різні варіанти: дописати, відновити деформоване, доповнити антонімами та ін.);
- пояснити значення паремії (у контексті, без контексту) та под.

2. Вправи, що пов'язані з встановленням системних семантичних відношень у варіантах:

паремія – паремія (паремії),

паремія – слово,

паремія – фразеологізм (у вузькому розумінні).

До цієї групи можна віднести: вправи, що пов'язані:

- з тематичним групуванням паремій;
- вправи, що пов'язані з синонімією прислів'їв;
- вправи комплексного характеру.

Приклади вправ кожної групи і деякі методичні вказівки.

Група 1. Вправи, що пов'язані із з'ясуванням значення прислів'їв та приказок та засвоєнням їх форми.

1.1. Віднови прислів'я: знайди правильне продовження прислів'я та з'єднай частини рисками.

Хто багато робить,

як соловей без пісні.

Голова без розуму,

той нічого не має.

Хто дбає,

в читанні силу знає.

Методичний коментар. Привертаємо увагу учнів до необхідності збереження форми прислів'я: її треба запам'ятати і при нагоді відновлювати з пам'яті, але не механічно, пор. приклад 1 – співзвучність слів *пічка – свічка*; приклад 2 – відсутність логічного протиріччя у висловлюванні, але зовсім інший зміст; приклад 3 – відсутність смислу.

1.3. Із ряду синонімів вибери влучний:

За гроші розум не (*придбаєш, купиш*).

Гостре словечко (*ріже, травмує, коле*) сердечко.

Поспішив – людей (*розвеселив, насмішив*).

Як ти розумієш ці прислів'я? Пригадай інші прислів'я про слово.

Методичний коментар. Вправа дозволяє перевірити ступінь засвоєння учнями паремії як *сталого* вислову, варіювати форму якого (навіть при наявності мовних можливостей, але без стилістичної мети) неприпустимо.

1.4. Спиши прислів'я, доповнивши їх антонімами.

Правда з дна моря виринає, а неправда ... (птопає).

Одне «зараз» краще трьох ... (потім).

Правда солонна, а брехня ... (солodka).

Руки білі, а сумління ... (чорне).

Краще гірка правда, ніж ... (солodka) брехня.

Від слова до діла, як від ... (землі) до неба.

Згода дім будує, а ... (незгода) руйнує.

Літо біжить підстрибуючи, а зима ... (бреде) похнюпившись.

По одягу зустрічають, а по розуму ... (проводжають).

Використай одне з поданих прислів'їв у невеличкій пораді.

1.5. Прочитай висловлювання. Знайди в них порівняння. Скажи, яку роль вони виконують.

Жвавий, як рак на греблі. Лізе, як оса в очі.

Співає, як муха в глечуку. Надувся, як сич на мороз.

Б'ється, як риба об лід.

Поясни, як ти розумієш ці висловлювання, у яких ситуаціях їх можна використати.

Методичний коментар. Учні 6 класу спроможні пізнати найхарактерніші особливості будови паремій. Одна з них – антитеза, лексичною основою котрої виступають антоніми. Ефект антитези – контраст, що ґрунтується на протиставленні. Воно добре знайоме учням, легко ними сприймається, не залишає їх байдужими (пор. народні казки, як правило, теж побудовані на протиставленні «правда» – «брехня», «любов» – «ненависть», «добро» – «зло»).

Вправа 1.4 передбачає відновлення антитези – добір антонімів (до якого саме слова речення-прислів'я – учень орієнтується самостійно, аналізуючи зміст ФО). Завдання також дає учням змогу впевнитись, що вибір антонімів часто визначається контекстом (пор. *солоний – солодкий* та *гіркий – солодкий*).

Вправа 1.5. націлює учнів на аналіз паремій іншої структури – побудованих на порівнянні.

Група 2. Вправи, що пов'язані з встановленням системних семантичних відношень у варіантах: паремія – паремії, паремія – слово, паремія – фразеологізм (у вузькому розумінні).

2.1. Вправи, пов'язані з тематичним групуванням паремій, наприклад: *склади прислів'я зі слів, поясни їх значення і визнач тему; з прислів'їв обери ті, що належать до теми...; пригадай прислів'я на тему... та под.*

2.2. Вправи, що пов'язані з синонімією прислів'їв: *обери до прислів'я ... синонімічні; заміни вислови одним словом-синонімом; знайди та поєднай стрілками пари висловів, близькі за значенням та под., наприклад:*

2.2.1. Як характеризують людину такі прислів'я та приказки? Поясни їх значення за допомогою прикметників.

Надувся, як сич на мороз.
 Лежачий зайця не піймає.
 І тяжко нести, й жалко кинути.
 Як до діла, так і сіла.
 Уперся, як віл у нові ворота.
 Що на умі, те й на язиці.
 В очі лисицею, за очі – вовчицею.
 В очі співає, а позаочі лає.
 Старого лиса не виведеш з ліса.

Слова для довідок: 1. Хитрий. 2. Ледачий. 3. Сердитий.
 4. Небезпечний. 5. Неширий. 6 Упертий. 7. Бовтливий. 8. Жадібний.

2.2.2. Знайди та поєднай стрілками пари висловів, близькі за значенням.

<i>Байдики бити</i>	<i>Ходить прямо, а робить криво.</i>
<i>Водити</i>	<i>Хоч того самого, аби в другу миску.</i>
<i>Задирати носа</i>	<i>П'ять день не робим, а два – відпочиваєм</i>
<i>Крутити носом</i>	<i>Роздайся, море, – жаба лізе!</i>

Методичний коментар. Слід брати до уваги, що смислова близькість паремій може бути більшою, ніж тематична: Робота з синонімічними мовними одиницями допомагає учням тонше сприймати їх різні смислові та експресивні відтінки. Вправи акцентують семантичну схожість різноструктурних мовних одиниць: 2.2.1 паремій і слова; 2.2.2 – паремій і фразеологізмів (у вузькому значенні): учні пригадають і сформулюють значення фразеологізмів, що активно вживаються у розмовній мові перед тим, як співвіднести їх з менш уживаними прислів'ями та приказками, над змістом яких ще треба замислитись. Подібні завдання сприяють уточненню

словникового запасу учнів, демонструють можливості вираження однієї думки різними засобами.

Основними серед методичних прийомів введення культурологічної інформації є:

- лінгвокраїнознавче коментування;
- введення такої інформації через зміст дидактичного матеріалу вправ;
- самостійне її вилучення учнями з додаткових джерел.

Картина світу, що відображається у прислів'ях та приказках, дає можливість об'єднувати їх у тематичні групи. Зазначимо, що з лінгводидактичної точки зору важливо, що тематична організація мовних одиниць може розглядатись як матеріал того ж рівня, що і текст, тільки у згорнутому вигляді (розгортається у мовленні). При навчанні продуктивним видам мовленнєвої діяльності тема «підказує» план та як би «підтягує» мовний матеріал, необхідний для її розкриття. Тематичне групування як засіб систематизації паремій для подальшого їх опрацювання пропонують сучасні методичні розробки (див. [24; 40] та ін.).

Засвоєнню учнями національно-культурної семантики прислів'їв та приказок (починаючи вже з початкової школи) може сприяти використання в якості підґрунтя такої роботи *тематичної класифікації* ФО, пор. можливі варіанти: *склади прислів'я зі слів, поясни їх значення і визнач тему; з прислів'їв обері ті, що належать до теми...; пригадай прислів'я на тему...* та под., наприклад:

З'ясуй, з чим пов'язані прислів'я та приказки.

1. Спостереження за світом тварин.
2. Спостереження за світом рослин.
3. Спостереження за природними явищами.
4. Спостереження за людськими взаємовідносинами.
5. Спостереження за особливостями людського характеру.

6. Спостереження за господарюванням.
7. Погляд на різні явища життя (світогляд людини).

Познач номер групи.

- Як листя жовтіє, то поле смутніє.*
- Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже.*
- Бджола мала, а й та працює.*
- Лінивий сидячи спить, лежачи робить.*
- Сім раз відмір, а один раз відріж.*
- Червона ягідка, але на смак гірка.*
- Щастя дорожче від багатства.*

(6 клас).

Методичний коментар: Пропонуємо учням протягом року декілька разів різний набір прислів'їв для кращого усвідомлення джерел цих узагальнень та кращого запам'ятовування самих узагальнень.

Опрацювання паремій у тематичних групах доречно із лінгвокультурологічної точки зору (прототипи паремій пов'язані зі спостереженнями за природою, побутом, духовним світом людини), і з методичної (одиниці лексичного рівня краще засвоюються у зв'язку з іншими «представниками» конкретної тематичної групи). Так, наприклад, ТГ «народний календар» поєднує паремії, що відображають знання народу про природні (сніг, вітер, злива, зміни пор року та ін.) та біологічні явища (сівба, жнива і т. ін.), за якими протягом календарного року жив і діяв певний етнос. Рік – це одиниця, яка постійно повторюється, і людина в такому коло обігу теж постійно поновлює свої знання, поповнює спостереження. «Вдало сформульований образний вислів при нагоді повторювався тим, хто його чув від «автора», а від них переймався іншими, – словом, відбувався процес успішного поширення і в просторі, і в часі» [32, с. 6]. Таким чином, паремії в момент виникнення пов'язані з конкретними

обставинами, що склалися, а далі – з типовими випадками. Отже, судження складає лише частину того масиву інформації, яку несе у собі паремія. Вона позначає типову ситуацію. Фоновий компонент семантики прислів'їв та приказок розширюється також за рахунок неномінативних значень слів, з яких паремія складається.

Отже, для прилучення учнів до національної культури при вивченні паремій необхідним є лінгвокультурознавчий коментар, що передбачає опис позাপонятійних відомостей, тобто фразеологічного фону. Семантизація паремій відбувається з у рахуванням вищезазначених аспектів і будується на:

- поясненні прототипу, насиченого конкретним змістом;
- тлумаченні значення окремих слів, з яких складається ФО;
- розкритті називної семантики, яка на рівні паремій виявляється у позначенні типової (такої, що повторюється) ситуації;
- доборі синонімів і, якщо є, суміжних ФО.

Проілюструємо це прикладами лінгвокультурологічного коментування.

1.1. *Січень – другий зимовий місяць. Січень з груднем прощається, а на лютий очі косує. Чому ж він має таку назву? Існує багато припущень. Одна з народних приказок стверджує: Січень снігом січе, а мороз вогнем пече. Саме на січень припадають найсильніші морози. Цей період – вершина зимової холоднечі. Недарма у народі кажуть: Січень січися, а ти до печі тулися.*

1. Назвіть зимові місяці.
2. Який народний вислів пояснює назву *січень*?
3. Запишіть прислів'я та приказки про січень

Методичний коментар: У наведеному фрагменті здійснено семантизацію паремії шляхом розкриття типової ситуації («найсильніші морози у січні»). Привертається увага учнів до етимології слова *січень* з прозорою ВФ. Розвивальний аспект посилено використанням суміжної ФО

(*Січень з груднем прощається, а на лютий очі косує*), яка дає підстави для перевірки природознавчих знань та активізації словника учнів (завдання – назвати зимові місяці, пригадати їх народні назви). Речення, що є паремією, – контекст, в якому використано слова у переносному значенні (*мороз вогнем пече*) – і це мовне явище теж може бути проаналізовано учнями.

1.2. Ознайомлення дітей з уявленнями наших предків про світобудову, з поняттям про обереги можна побудувати і в інший спосіб – від тлумачення фонового значення слова – до введення у словник паремій з цим словом. Наприклад, опрацювання теми «Групи прикметників за значенням: якісні, відносні, присвійні» (6 кл.):

*Чому жито в Україні вважають сильним оберегом? Жито – символ ситого життя і достатку. **Жито** походить від слова **жити**. Хіба могли наші старші родичі вижити без жита?.. Житній хліб називали святим. Казали:*

Сій, мамо, жито,

Щоб було добре жити.

Предметом дитячої уваги, аналізу та відтворення в мовленні найчастіше стають взаємовідносини членів родини та колективу, дії та роздуми, пов'язані з пізнанням світу – природними процесами, навчальною діяльністю, вихованням, домашніми справами та ін. У зв'язку з цим з усієї величезної кількості українських паремій треба вибирати саме ті, що пов'язані, з одного боку, з інтересами і віковими можливостями молодших школярів, а з другого – прототип яких зберігає цікаву культурознавчу інформацію. Ще один приклад:

2.1. *З повагою ставилися наші предки до солі. В одному з давніх рукописів можна прочитати: є люди, які не шанують золота, але немає людини, яка б не потребувала солі. **Нема долі без солі** – так казали у народі.*

1. Як ви розумієте вислів *нема долі без солі*?
2. Чому склалася така приказка?

2.2. *Неможливо жити без необхідного: немає долі без солі.* Пам'ятаєте, чому склалася така приказка? Сіль виступала мірилом і дружби, і знайомства. **Я з ним не один пуд солі з'їв** – кажуть про людину, з якою прожили довгий час і добре її вивчили. Скільки треба ж знати когось, щоб з'їсти з ним не один пуд солі? **Пуд** – давня міра ваги у східних слов'ян: він дорівнював близько 16 кілограмів 400 грамів. Якщо взяти до уваги, що одній людині потрібно 5 кілограмів солі на рік, то не важко встановити, що удвох пуд солі подолають десь за півтора року. Як ви вважаєте, можна пізнати людину за такий час? (Так). Тим паче, що кажуть: **не один пуд солі з'їв** – йдеться не про один пуд солі!

1. Кому у народі говорять: *Немає долі без солі; Я з ним не один пуд солі з'їв*?
2. Що означає слово *пуд*? Чи використовується ця міра ваги зараз?
3. Які ще позначення давніх мір ви знаєте?

Методичний коментар: Коментування фонового значення ФО «нема долі без солі» та «з'їсти не один пуд солі» ілюструє широкі можливості лінгвокультурологічних довідок:

(1) реалізація міжпредметних зв'язків (фізіологія людини, її раціон; історія (пор. *чумаки* – українські візники і торговці сіллю, хлібом, рибою у ХХ-ХІХ ст.), астрономія (пор. космонім *Чумацький Шлях* – «небесна» дорога чумаків), математика (давні і сучасні міри ваги, довжини і т. ін.);

(2) рішення виховних завдань (формування культурно-національних цінностей, формування морального ставлення до людей, формування суспільно корисних звичок, поведінки) і є прикладом поетапного розподілу відомостей, який продиктовано як пізнавальними, так і мовними

можливостями учнів. Підтвердженням цього може бути фрагмент етимологічної розповіді «Як пізнати себе в рідному слові», запропонованої к. пед. н., заслуженим вчителем України, А.І. Мовчун (див. [30, с. 278-282]).

Діти добре сприймають паремії, що народилися у мові на основі спостережень людини за тваринами (зайцем, вовком, лисицею; півнем, зозулею, котом та ін.).

3.1. *За які особливості **півень** отримав свою назву? (Що особливого у поведінці цього домашнього птаха?) Так, найчастіше, звичайно, згадують півнячий спів. За цю дану природою перевагу перед іншими птахами він і називається **півнем** («тим, хто співає»). Довгі роки півень був домашнім годинником: вислів **вставати з півнями** («вставати, коли співають півні») якраз про це і нагадує.*

3.2. *Що означає **вставати з півнями**? (Вставати, коли півні співають.) А коли вони співають? Українцям широко відомі **перші, другі й треті півні**. Перші співають опівночі, другі – перед зорею, а треті подають голос на світанку. Саме вони опоетизовані у незабутніх Кобзаревих рядках **«Ще треті півні не співали. Ніхто ніде не гомонів»**. **Козут** – це ще одна, давня назва півня. **Без козута хата глуха** – каже народне прислів'я. Чому так?*

3.3. ***Без козута (півня) хата глуха** – каже народне прислів'я – і нагадує нам про особливість живого **будима** (ще й так називали півня на Україні) – його здатність співати в конкретні часи – опівночі, перед зорею, на світанку. Цей надзвичайний факт неодноразово намагались дослідити. Канадські вчені, наприклад, твердять, що наші голосисті півні – непогані астрономи. Вони орієнтуються за зірками, коли їм співати. Проте, півнячий спів і на сьогодні залишається загадкою – адже його чути й тоді, коли зірок зовсім не видно.*

1. Як називається спів півня опівночі, перед зорею на світанку?
2. Яке прислів'я підтверджує, що довгі роки півень був своєрідним годинником, голосистим будильником?
3. Яка давня назва півня (*когут?* *будим?*) нагадує про особливі домашні «обов'язки» цього птаха?

Методичний коментар: три останні приклади коментування (3.1, 3.2, 3.3) особливо чітко орієнтовані на міжпредметний зв'язок мовної, літературної та природознавчої складових шкільного навчання.

Засвоєнню учнями культурного компонента у змісті прислів'їв та приказок, крім коментування, яке розкриває двоплановість семантики цих ФО у діячності (тобто в історико-часовій перспективі), допомагає орієнтація на генетичний аспект при їх опрацюванні. Він є необхідним із декількох причин.

По-перше, тому, що у складі паремій зберігаються архаїчні слова, що вимагають додаткового опрацювання.

По-друге, орієнтація на генетичний аспект є необхідною, тому що особливо останнім часом перестали бути винятком випадки навчання в українській школі дітей-білінгвів, для яких рідною є одна з неслов'янських мов. Отже, кількість відмінностей у фразеологічному фонді тут може бути значно більшою внаслідок різної історії розвитку народів, специфіки звичаїв та характерів. Крім того, можливі різні рівні володіння таких учнів українською мовою (зокрема, фразеологією).

Безумовно, набуває особливого значення і має свої особливості (які вимагають окремих досліджень) робота з прислів'ями та приказками при навчанні дітей-білінгвів. Для україномовних учнів, зокрема – в іншомовному оточенні, вона також є корисною. Розглянемо можливі варіанти.

1. Просимо учнів підготувати невеличке повідомлення про прислів'я та приказки їхнього народу та про їх значення. Уважно ставимося до семантизації ФО учнями, вона може містити цікаві відмінності.

2. Пропонуємо знайти серед українських паремій змістові відповідники наведеним прислів'ям та приказкам, пор. можливе:

(1). *Вилита вода – сказане слово* (вірм.) – *Слово – не горобець, вилетить – не піймаєш* (укр.).

Відповідаючи на питання «Чому так стали казати?» учні роблять елементарні спостереження над внутрішньою формою фразеологізму, над влучністю порівнянь та їх специфікою у кожного народу: «тому що *як річка стрімко збігає з гори*, так і сказане слово одразу розповсюджується», «*Горобець весь час перелітає з місця на місце*. Щось сказане теж швидко передається від однієї людини до іншої».

(2). *З обличчя плов не їсти* (вірм.) – *З краси не пити роси* (укр.)

Пропонуємо «змагання» між прислів'ями.

– Яке з них точніше відповідає змісту (легше зрозуміти)?

– Українське. Ці прислів'я – про те, що головне в людині – не краса.

Зрозуміти це легше з українського прислів'я.

– А яке «народніше», пов'язано з традиційним побутом?

– Вірменське. В ньому згадується назва особливої (традиційної) їжі – плов.

Методичний коментар: Зрозуміло, що у вправі йдеться не про справжнє порівняння ступеня «точності», «народності» ФО – таке є неможливим: це все одно, що з'ясовувати, який народ мудріший. Головне – привернути увагу до семантики слів (зокрема – безеквівалентних), з яких складається зміст прототипу, що потім переосмислюється. Адже національно-культурним компонентом паремій можуть виступати й окремі слова в їх складі.

(3). *Собака собаці на ногу не наступить* (вірм.) – *Пан з паном погодиться, а Іван у спину дістане* (укр.).

Методичний коментар: Цей ряд прислів'їв може стати основою бесіди про світ зоосимволів у ФО (пор. раніше – коментар ФО, де згадуються півень), насамперед тих, що вживаються багатьма народами (необхідну інформацію див. [26; 49]). У протиставленні вірменського прислів'я українському з'ясовуються особливі відтінки значення у змісті останнього: сильні, багаті завжди порозуміються, а звичайній, простій людині дістанеться; і ширше – такі, хто таять у собі здійснення поганих вчинків, завжди знайдуть спільну мову і спосіб перекласти свою провину на іншого.

3. Третій вид роботи – більш складний: знайти та проаналізувати різницю у змісті, у відтінках змісту між схожими прислів'ями різних народів, наприклад, такими:

Розумне теля двох маток cose (вірм.) – *Ласкаве теля двох маток cose* (укр.).

Отже, лінгвокраїнознавче вивчення паремій сприяє формуванню мовної особистості, яка володіє фоновими знаннями, розуміє національно-культурну семантику мовних одиниць і прилучена до народної картини світу.

По-четверте, як раніше, так і зараз паремії можна співвіднести з типовими ситуаціями. Такі вправляння (навіть в ігровій формі – у вигляді вікторини, змагання) мають комунікативну спрямованість, наприклад:

(1) Який прислівник ви згадаєте, якщо довго не могли розв'язати задачу, а разом із товаришем зробили це швидко? (*Голова – добре, а дві – краще.*)

(2) Що скаже вчитель тому, хто першим здав самостійну роботу, виконавши її з помилками? (*Поспішиши – людей насмішиши.*)

(3) Якщо ти постійно усім цікавишся, втручаєшся з питаннями в розмову старших, що тобі можуть сказати? (*Багато знатимеш – швидко постарієш.*)

(4) Назвіть приказку, яка означає:

- «стало відомо про щось» (*сорока на хвості принесла*);
- «треба робити все вчасно» (*всякому овочеві свій час*);
- «недбале виконання роботи» (*косо, криво, аби живо*) і т. ін.

Важливу роль у процесі формування в учнів системних знань про мову та на їхній основі розвитку мовленнєво-комунікативних умінь і навичок грає дидактичний матеріал. Він має стимулювати навчання, викликати позитивні емоції, зацікавленість, задовольняти дитячу допитливість, легко запам'ятовуватись. Виконати такі вимоги здатні прислів'я та приказки за умови опрацювання їх форми та змісту. Тобто вони мають не тільки презентувати мовний матеріал, що вивчається на уроці, але й також бути об'єктом розгляду. Додаткові завдання – короткі, добре підготовлені вчителем. Він повинен вміло керувати ходом вправи: вірно направити, своєчасно задати допоміжне питання, зробити пояснення до значення, викликати змагання учнів, вимагати чіткої і виразної вимови ФО. Робота має вестись жваво та захоплююче.

Вправи з пареміями найчастіше використовуються як домашнє завдання або ж на етапі вироблення практичних умінь і навичок; рідше на етапі первинного закріплення. Іноді паремії застосовуються як матеріал для спостереження на етапі пояснення нового матеріалу.

Можливо поповнювати вправи мовленнєвими завданнями, завданнями комунікативної спрямованості, залучали контекст для більш повного, емоційно насиченого сприйняття ФО, обов'язково звертались до пояснення значення паремій (у різних варіантах), наприклад:

розкрийте значення прислів'я (прислів'їв)... ; визначте фразеологізми, поясніть їхнє значення; усно складіть із фразеологізмами речення: у формі невеликого оповідання розкрийте зміст прислів'я...

Особливе значення мають текстові вправи з прислів'ями та приказками. Серед них:

(1) конструктивні, пов'язані з опрацюванням готових зразків:

- переказ тексту (фрагмента тексту), що розкриває основну думку якого-небудь прислів'я,
- поповнення тексту пареміями;
- добір паремій, що відображають тему, мету якого-небудь тексту та под.

Методичний коментар. Вправи орієнтовані на актуалізацію мовних зв'язків синтагматичного рівня – включення паремій у контекст, а також співвіднесення з контекстом. Вони дають змогу оцінити розуміння учнями, по-перше, тексту, по-друге – паремії; розвивати вміння співставляти її з обставинами, описаними у тексті. Це допомагає дитині навчитись співвідносити паремії з конкретними життєвими подіями і використовувати їх у зв'язному мовленні. Завдання мають навчальний, тренувальний характер у порівнянні з комунікативно-творчими завданнями наступної групи.

(2). Творчі вправи, що передбачають самостійне створення учнями зв'язних висловлювань з пареміями:

- складання діалогу з використанням паремій;
- творчий переказ тексту,
- відтворення ситуації, в якій доцільно використати паремію («наведи приклад використання прислів'я в житті») та под.

Методичний коментар. Такі вправи максимально наближають учня до цілком самостійного зв'язного висловлювання з паремією. Вони орієнтовані на розвиток діалогічного і монологічного мовлення особистості, мають як усну, так і писемну форму, розрізняються за ступенем самостійності, складності, представляють різні типи мовлення (перш за все – розповідь та міркування, що пояснюється змістовими особливостями паремій).

Найхарактерніші недоліки у дослідженні учнями ФО:

- теоретичні уявлення учнів про те, що таке прислів'я, є нестійкими;

– діти на практиці не завжди відрізняють прислів'я, приказку від інших фольклорних формул, тобто не розуміють специфіки цих ФО;

– кількість паремій в активному словнику учнів є обмеженою, розуміння їх семантики часто приблизним;

– учні далеко не завжди усвідомлюють сталий характер таких одиниць, незмінність їх форми та цілісність значення;

– проблемним виявляється момент сприймання прислів'я як завершеного елемента комунікації, доречного використання паремій у зв'язному мовленні.

Отже, роботу з формування лінгвокультурних уявлень учнів на основі паремій можна здійснювати за такими напрямками:

1. Вивчення паремій як особливих одиниць лексико-семантичної системи у сукупності парадигматичних та синтагматичних відношень.

Спираючись на лінгвістичні уявлення про єдність форми та значення, по-перше, використовується група вправ, спрямованих на виявлення лексичного значення паремій та засвоєння їх форми.

Основне призначення лексичних одиниць – бути засобом номінації реалій навколишнього світу (для паремій – ситуації). Саме тому надзвичайно важливо забезпечити усвідомлення школярами значення паремій. Інша сторона процесу опанування паремій – засвоєння їх форми. Для учнів початкової школи це достатньо складна задача, оскільки треба точно запам'ятати цілий вислів. Вправи на пояснення значення паремій (за допомогою контексту, словника, у ході колективної роботи), відновлення паремій (у різних варіантах – з поданих слів, частин, деформованих, таких, що потребують поповнення антонімами та ін.) допомагають вирішити ці завдання.

Важливим концептуальним положенням сучасної лінгвістики є погляд на мовну одиницю як елемент системи, де слова знаходяться у різноманітних системних відношеннях: синонімічних, варіантних,

ієрархічних лексико-семантичних та ін. Отже, для ефективної організації роботи з одиницями лексичного рівня задіяний системно-лексичний підхід до слова, який виробляється у школярів з опорою на елементарні знання про синонімію, антонімію, багатозначність, семантичні об'єднання лексем. Тому, по-друге, мають використовуватись вправи, які допомагають учням усвідомити системність у пареміології української мови. Це вправи, пов'язані з тематичним групуванням паремій; з синонімією прислів'їв; а також вправи комплексного характеру, що орієнтовані на опрацювання різних системних відношень між словом, фразеологізмом, паремією.

По-третє, з орієнтацією на основну мету формування мовної особистості у школі вводяться текстові вправи. Вирішення проблеми усвідомлення учнями комунікативної функції мови в лінгвокультурознавчому аспекті означає: навчальний процес необхідно будувати так, щоб в учнів виникала потреба висловити ставлення до ситуації, що пропонується, розкрити тему висловлювання, підпорядкувати його певній ідеї і т. ін. за допомогою паремій. Тому тут доречні:

– вправи, пов'язані з опрацюванням готових зразків (переказ твору, зміст якого можливо співвіднести зі змістом прислів'я – пор. контекст розкриває основну думку прислів'я, або прислів'я може розкрити основну думку тексту; поповнення тексту пареміями; добір паремій, що виражають тему, мету якого-небудь тексту), що сприяють формуванню у школярів уміння будувати такі чи подібні власні висловлювання;

– творчі вправи, що передбачають самостійне створення учнями зв'язних висловлювань з пареміями (творчі перекази, складання діалогу, вигадання ситуацій, різні види творів) і максимально наближені до реальної мовленнєвої діяльності.

2. Робота з пареміями як одиницями, що зберігають досвід певної культурно-мовної спільності людей.

Прислів'я та приказки створюються народом, тому виражають колективну думку; морально-естетичні основи поведінки людини; ментальний колорит українського характеру (працелюбність, кмітливість, розум, вірність слову, любов до Батьківщини). Їх джерелом було саме життя. Народжені в усному спілкуванні хліборобів, ремісників та інших верств людського суспільства, вони зберігають неповторну народну картину світу, фіксують колективний досвід людей, судження народу про життєві явища. Отже, паремії з точки зору лінгводидактики є джерелом лінгвокраїнознавчої інформації, тим матеріалом, що дозволяє здійснювати національно-культурний розвиток мовної особистості. Для реалізації лінгвокультурологічного потенціалу паремій використовують:

- опрацювання паремій у тематичних групах як об'єднаннях, що віддзеркалюють позамовну дійсність;

- лінгвокраїнознавчий коментар, що будується на поясненні прототипу, насиченого конкретним змістом, тлумаченні значення окремих слів, з яких складається паремія як знаків певної історичної чи побутової ситуації;

- порівняльний аналіз прислів'їв та приказок різних народів як процес, що дозволяє учням взяти участь у справжньому діалозі культур.

3. Використання паремій як дидактичного матеріалу, що дозволяє створити штучне мовленнєве оточення з високим розвивальним потенціалом. Тому пропонується:

- використовувати прислів'я та приказки як дидактико-виховний матеріал на різних етапах уроків української мови;

- крім вправ підручника, пропонувалися додаткові вправи, завдання на основі паремій;

- вибір паремій здійснювати у зв'язку темою конкретного уроку та його цілями: навчальними, розвивальними, виховними. Наприклад, прислів'я та приказки можуть скласти якісний тренувальний матеріал для

засвоєння учнями орфоепічних норм; семантичної роботи зі словом (синоніми, антоніми); граматичної характеристики іменників, прикметників та ін.

БЛОК САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПІДГОТОВКИ

Питання для самоперевірки

1. Під дією яких трьох основних чинників формується лексичне значення слова?
2. Яку саме культурознавчу інформацію можна засвоїти з шару лексики з національно-культурним компонентом у семантиці?
3. З чого будується структура значення слова з лексико-семантичної точки зору?
4. Які компоненти семантичної структури слова є джерелом культурознавчих відомостей?
5. За яких умов систематизації національно-культурна цінність словникового складу стає помітнішою?
6. Які системні лексичні зв'язки визначає фон слова?
7. У чому лінгвокраїнознавчий потенціал компонентного аналізу лексичного значення слова?
8. У чому лінгвокраїнознавчий потенціал етимологічного аналізу?
9. На якому матеріалі будується лінгвокультурологічне коментування текстів мовно-мовленнєвих вправ?
10. Які ще слова, крім загальноновживаних, входять до лексичних груп, сформованих за народознавчою тематикою?
11. В яких трьох варіантах можна розглядати національно-культурну семантику фразеологізмів?
12. Чому в процесі лінгвокраїнознавчого викладання важливо розрізнити саму ФО та її генетичний прототип?

13. У чому лінгвокраїнознавча специфіка термінологічної лексики?
14. Що виступає орієнтиром у доборі термінологічних одиниць для лінгвокультурологічного коментаря?
15. Чим пояснюється відсутність в сучасній українській мови чітких «кордонів» між спеціальними словами / термінами і словами загального використання?
16. Які процеси в термінологічній лексиці дозволяють долучатись до лінгвокультурних відомостей?
17. Які фольклорні номінації є дидактичним матеріалом з лінгвокультурологічним змістом? Чому?
18. На чому (яких видах завдань) будується лінгвокультурознавча робота зі словами із символічним значенням?
19. У чому специфіка прояву кумулятивної функції в прислів'ях та приказках?
20. Як відображаються на методиці лінгвокультурологічної роботи з пареміями особливості їх сприйняття, пов'язані зі ступенем метафоричності цих одиниць?
21. Від чого залежить сприймання та усвідомлення змісту паремій учнями?
22. Які існують орієнтири в роботі над активізацією паремій у мовленні учнів?
23. Які методичні прийоми введення культурної інформації використовуються в процесі роботи з прислів'ями та приказкам?
24. На чому будується семантизація паремій, що допомагає розкриттю національно-культурного компонента в їх змісті?
25. За якими напрямками здійснюється робота з формування лінгвокультурних уявлень учнів на основі паремій?

Список рекомендованої літератури

1. Бабчанік Д. С. Національно-патріотичне виховання молодших школярів засобами художньої літератури. *Інноваційні процеси в початковій освіті: теорія, практика, перспективи*: зб. тез виступів учасн. Регіонал. наук.-практ. семінару здобувачів ст. магістра поч. освіти (м. Рівне, 2-3 трав. 2023 р.). Рівне: МEGУ, 2023. С. 12-15. URL:
<https://dspace.megu.edu.ua:8443/jspui/handle/123456789/4155>
2. Безлюдна Н. Особливості національно-патріотичного виховання молодших школярів в умовах воєнного стану. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*: збірник наукових праць. 2002. Вип. 2(8), URL:
https://library.udpu.edu.ua/library_files/probl_sych_school/2022/2/12.pdf
3. Боева Е.В., Сокаль М.А., Луцишина Н.Г. Використання виховного потенціалу ономастичної лексики в початковій школі. Одеса, 1999. 21 с.
4. Вашуленко О. Національно-патріотичне виховання молодших школярів на уроках літературного читання. URL:
https://lib.iitta.gov.ua/733993/1/%D0%92%D0%B0%D1%88%D1%83%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E._%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf
5. Каліта Н., Пантюк М. Національно-патріотичне виховання учнів початкової школи. *Молодь і ринок*. 2021. №10. С. 19-25 URL:
<http://mir.dspu.edu.ua/article/view/248333>
6. Кравець М.П. Народознавство на уроці української мови та в позакласній роботі: методичний посібник. Вінниця, 2019. URL:
<http://dorobok.edu.vn.ua/>
7. Кравчук Л. Шляхи реалізації національно-патріотичного виховання на уроках в початковій школі. *Виховання громадянина-патріота в умовах реалізації завдань концепції «Нова українська школа»*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конференції, присвяченої 145-й річниці від дня народження

- Г. Ващенко, 15.03.2023 / уклад. О.Е. Жосан. Кропивницький: КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2023. 286 с.
8. Кобилецька Л.В. Формування соціокультурної компетентності учнів початкової школи засобами української пареміології. URL: https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/Liudmyla-Kobyletska_stattia-9.pdf
 9. Максимчук Г. Етнолінгводидактична підготовка майбутніх учителів початкової школи до навчання молодших школярів етнокультурознавчої лексики. *Гірська школа Українських Карпат*. 2015. № 12-13. С. 199-203. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gasuk_2015_12-13_69.
 10. Мартиненко В.О. Національно-патріотичне виховання молодших школярів на уроках роботи з дитячою книжкою. Scientific method: reality and future trends of researching: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference, March 24, 2023. Zagreb, Republic of Croatia: European Scientific Platform. С. 191-194. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/12876/1/29-60-PB.pdf#page=192>
 11. Навальна М., Левченко Т. Збагачення мовлення школярів лексикою з національно-культурним компонентом. *Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Тарас Шевченко і сьогодення»*, 28-29 березня 2013 року. Сімферополь: ФОП Котбедінова Д.А., 2013. С. 160–167
 12. Пелешок Е.Х., Шевчук Т.О. Робота з прислів'ями та загадками на уроках українського читання в початкових класах. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/737/1/01pehvpk.pdf>
 13. Симоненко Т. Лінгвокультурологічний аспект навчання рідної мови / *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2011. № 34–36. С. 1–7.

14. Симоненко Т. Технологічний підхід до формування лінгвокультурологічної компетентції учнів на уроках рідної мови. *Рідна школа*. 2011. № 10. С. 39–41.
15. Сокаль М.А. Можливості лінгвокраїнознавчого опрацювання фразеологізмів у початковій школі. *Актуальні питання слов'янського мовознавства*. Вип. Х. Одеса, Homeless Publishing, 2015. С. 70-78.
16. Сокаль М.А. Підготовка вчителя до реалізації лінгвокультурного підходу в курсі української мови. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету-ту імені К. Д. Ушинського*. Випуск 5 (118). Серія : Педагогіка. Одеса: ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2017. С. 112-116.
17. Сокаль М.А. Про засвоєння молодшими школярами національно-культурної семантики паремій. *Наука і освіта*. Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. Одеса, 2011. № 4/С, червень-липень. С. 389-392.
18. Сокаль М.А. Фольклорні номінації як дидактичний матеріал для реалізації лінгвокультурологічного підходу в шкільному курсі української мови. *Лінгвістика й лінгводидактика: здобутки і перспективи розвитку*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з проблем вищої освіти. Одеса: ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2017.
19. Сокаль М.А., Боева Е.В., Луцишина Н.Г. Виховання молодших школярів на національних традиціях українського народу (Лінгвоукраїнознавство). Одеса, 1998. 32 с.
20. Чорна О.М., Сокаль М.А. Виховний потенціал уроків літературного читання. *World trends, realities and accompanying problems of development*. Proceedings of the XIV International Scientific and Practical Conference. Copenhagen, Denmark. 2023. Pp. 273-277. URL: <https://isg-konf.com/world-trends-realities-and-accompanying-problems-of-development/>

21. Хмельовська Ж.С., Сокаль М.А. Матеріал для лінгвокраїнознавчого викладання української мови в початковій школі Distance education as the main problem of young people. Proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference. Madrid, Spain. 2023. Pp. 218-223. URL: <https://isg-konf.com/distance-education-as-the-main-problem-of-young-people/>

МЕТОДИЧНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ

Існують особливі методичні **принципи та прийоми введення лінгвокультурологічної інформації.**

Специфічні **методичні принципи** презентації навчального матеріалу:

– принцип взаємозв'язку вивчення мови з вивченням національної культури;

– принцип взаємозв'язку вивчення мови в лінгвокультурологічному аспекті з іншими аспектами (фонетичним, лексичним, граматичним тощо) її вивчення;

– принцип контекстного розгляду мовних засобів.

Прийоми реалізації лінгвокультурологічного підходу:

– просте пояснення реалій (потрібно запам'ятати);

– спостереження за прихованою в текстах культурологічною інформацією (потрібно виявити);

– уведення такої інформації через дидактичний матеріал (зміст) мовно-мовленнєвих вправ; подання культурознавчої інформації через семантику фразеологізмів;

– використання спеціальних аспектних додатків; використання або створення учнями культурологічного плану ілюстрацій та ін.

Відбір дидактичного лінгвокультурологічного матеріалу має здійснюватись передовсім на лексико-фразеологічному рівні, оскільки у формуванні номінативного значення мовних одиниць саме цього рівня головну роль виконують екстралінгвістичні фактори. Але внутрішньомовна семантика реляційних одиниць також не позбавлена національно-культурного компонента й опосередковано пов'язана з позалінгвістичною дійсністю. Отже, реляційні одиниці мови мають прихований культурологічний потенціал.

Своєрідне коло знань народознавчого характеру, яке виникає поряд з мовною одиницею, **можна розкрити за допомогою:**

- компонентного аналізу,
- етимологічних довідок,
- текстів країнознавчої тематики,
- уваги до милозвучності мови, пов'язаної з особливостями вимови голосних та приголосних,
- уваги до внутрішньої форми слова, семантичних дериватів, лексико-семантичних зв'язків між окремими компонентами словника та ін.

Національно-культурна цінність словникового складу стає помітнішою, якщо алфавітну сукупність слів з урахуванням культурологічної проблематики перетворити в тематичну, оскільки лексичний фон слова визначає його тематичні зв'язки.

Уведення культурологічної інформації через зміст граматичних вправ може відбуватися:

- (1) на рівні слів і словосполучень (це сприяє поповненню конкретних тематичних груп);
- (2) на рівні зв'язних текстів.

Найчастіше культурно-виховні можливості шкільної мовної освіти забезпечуються текстами відповідної тематики. **Виявити і засвоїти приховану в текстах інформацію** допомагає:

- лексико-семантичний аналіз (питання, пов'язані зі значенням слова, у тому числі – з його внутрішньою формою);
 - прийоми роботи з текстом, які дозволяють скоротити народознавчу інформацію навчального тексту до ключової лексики;
 - коментування – роз'яснення слова, фрази, тексту в цілому.
- Лінгвокультурологічні завдання формують в учнів навички презентації отриманої ними інформації.

Сприйняття тексту школярами може супроводжуватись потенційними **труднощами** різного роду.

По-перше, можуть зустрітися слова і вирази, що виходять за межі лексичного запасу учнів – маловживані, периферійні для сучасної літературної мови. Подібні утруднення знімаються в лінгвістичному коментарі, найкоротший варіант якого полягає в доборі синонімів до важких (діалектних, архаїчних і под.) висловів або мовних одиниць, що демонструють зовнішні ознаки виразності (наприклад, слова зі зменшено-пестливими суфіксами).

По-друге, у текстах зустрічаються вирази з національно-культурною семантикою (назви традиційних процесів, посад, блюд і т.д.). Тут необхідним є лінгвокультурологічний коментар (так звана «лінгвокраїнознавча семантизація» або історико-літературний, побутовий, соціальний, текстуальний, лінгвокраїнознавчий коментар), який полягає в поясненні позамовних явищ.

Лінгвокультурологічний підхід до вивчення термінологічної лексики передбачає, що вчитель допоможе учню засвоїти загальномовну семантику терміна (його дефініцію) та спробує підкреслити національно-культурний компонент у його значенні. У відборі дидактичного матеріалу виходимо з того, що, насамперед, слід звертатися до тих терміносистем, які пов'язані із традиційними заняттями народу; не втрачає своєї внутрішньої форми, не пориває з тими асоціаціями, які є у первинного загальноновживаного слова також термінована лексика; детермінологізація (як і протилежне їй явище) пояснюється позамовними причинами; заслуговують на увагу терміни, що розвинулися на іншомовній основі.

Серед **номінації з фольклору** яскраву культурну конотацію мають слова-символи як знаки національної культури. У **тлумаченні символічного значення та тематичному групуванні** вчитель може спиратись на авторитетний системний аналіз української символіки, здійснений в наукових джерелах (словниках, монографіях). У роботі зі словами-символами рекомендуємо використовувати такі види завдань:

тлумачення учнями символічного значення слова з опорою на контекст, що розкриває зміст символу; встановлення учнями символічного значення слова під час бесіди за змістом тексту, що містить необхідну для семантизації культурну інформацію; побудова «Асоціативного куща» (вправа дозволяє пройти шляхом асоціативних зв'язків від слова, що позначає предмет, до образу цього предмета); підготовка учнями розповідей, складання ними творів-мініатюр та под. про народні символи та ін. Дотримуючись принципу контекстного розгляду мовних засобів, при лінгвокультурологічному вивченні фольклорних номінацій рекомендуємо звертатися до різних жанрів усної народної творчості: загадок, казок, легенд, історичних пісень, календарно-обрядовій поезії.

Пізнання учнями фразеології рідної мови також є засобом розширення їх культурно-національної обізнаності, накопичення позамовної інформації. Особливим лінгвокультурологічним дидактичним матеріалом є **паремії**. Будь-яке прислів'я, приказка фіксує колективний досвід людей, а також відображає умови життя народу – носія мови, його історію, культуру, світогляд і т. ін.. Двоплановість семантики фразеологізму, наявність прототипу, фразеологічного фону робить його одиницею мови, що відображає культурно-національні особливості світосприйняття. Тому одним з напрямків роботи з пареміями в початковій школі закономірно має бути лінгвокультурологічний.

Лінгвокультурологічне вивчення прислів'їв та приказок може бути організовано на основі:

- використання вправ підручника, що містять граматичне завдання і завдання соціокультурної спрямованості;
- самостійного добору вправ; доповнення мовно-мовленнєвих завдань підручника з лінгвокультурологічними завданнями та коментарями.

Ефективними методичними прийомами введення культурної інформації в процесі роботи з прислів'ями та приказкам є:

- лінгвокультурознавче коментування;
- тематичне групування;
- уведення країнознавчої інформації через зміст дидактичного матеріалу вправ;
- самостійне вилучення учнями такої інформації з додаткових матеріалів.

Лінгвокультурологічний коментар передбачає опис позапонятійних відомостей, тобто фразеологічного тла.

Семантизація паремій будується на:

- поясненні прототипу, насиченого конкретним змістом;
- тлумаченні значення окремих слів, з яких складається ФО;
- розкритті називної семантики, яка на рівні паремій виявляється у позначенні типової (такої, що повторюється) ситуації;
- доборі синонімів і, якщо є, суміжних ФО.

Важливим є: розрізнення самої паремії як стійкого вислову та її прототипу. Останній відповідав конкретній ситуації у минулому, а зараз складає той самий екстралінгвістичний компонент (фон), що відображає особливості національного характеру, матеріальної і духовної культури. Отже, необхідним є **пояснення (коментування) національно-культурної інформації, що зберігається у семантиці паремій**

Засвоєнню учнями національно-культурного компонента в змісті паремій, крім коментування, яке розкриває двоплановість семантики цих ФО у діячності (тобто в історико-часовій перспективі), допомагає **орієнтація на генетичний аспект їх опрацювання.** Це є необхідним тому, що наразі частими є випадки перебування українських учнів в іншомовному оточення, а також навчання в українській школі дітей-білінгвів, для яких рідною є одна з неслов'янських мов, а не українська. Отже, кількість відмінностей у фразеологічному фоні тут може бути значно більшою внаслідок різної історії розвитку народів, специфіки звичаїв тощо.

Національна орієнтація паремій (відображення ними особливостей побуту, звичаїв, традицій, поглядів кожного народу) особливо яскраво відчувається при зіставленні. Виявляються риси національної специфіки фразеологізмів. Отже, це ще один ефективний прийом їх опрацювання. **Міжмовне зіставлення** допомагає розумінню паремій не тільки як мовних одиниць, але й як явища, яке тісно пов'язане з природою свого носія-етносу, з його культурою, особливостями господарювання, історією, специфікою мислення і світовідчуття. Це важлива складова в роботі з учнями, мовленнєвий досвід яких пов'язаний із декількома мовами (мовленнєва адаптація, можливість спостерігати за діалогом культур).

Засвоєнню учнями національно-культурної семантики прислів'їв та приказок сприяє **тематична класифікація ФО**. Опрацювання паремій у тематичних групах доречно як із лінгвокультурологічної точки зору (прототипи паремій пов'язані зі спостереженнями за природою, побутом, духовним світом людини), так і з методичної (мовні одиниці краще засвоюються у зв'язку з іншими «представниками» конкретної тематичної групи. Тематична організація може розглядатись як матеріал того самого рівня, що і текст.

Розуміння того, що культура є чинником колективної ідентифікації народу й що задля успішного формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатої мовної особистості не можна обмежуватись суто мовними знаннями та мовленнєвими вміннями, є опорою для розвитку лінгвокультурологічного аспекту викладання української мови.

Список літератури

1. Бабчанік Д. С. Національно-патріотичне виховання молодших школярів засобами художньої літератури. *Інноваційні процеси в початковій освіті: теорія, практика, перспективи*: зб. тез виступів учасн. Регіонал. наук.-практ. семінару здобувачів ст. магістра поч. освіти (м. Рівне, 2-3 трав. 2023 р.). Рівне: МEGУ, 2023. С. 12-15. URL: <https://dspace.megu.edu.ua:8443/jspui/handle/123456789/4155>
2. Богуцький В.М. Характерні риси взаємодії мови й культури у світлі лінгвокультурологічних досліджень. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 14. Т. 1. С. 276-280. URL: http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/14/part_1/53.pdf
3. Боярова Г. Позамовні чинники формування українського термінофонду. URL: <https://periodicals.karazin.ua/philology/article/download/5583/5138/>
4. Васковець Л. Термінологізація та детермінологізація в казначейській терміносистемі. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2013. № 765. С. 87–90.
5. Веклич Ю.І. Лінгвокраїнознавчий аспект навчання іноземної мови у підготовці майбутніх учителів початкової школи. *Вісник психології і педагогіки*: зб. наук. пр. 2011. Вип 6. URL: <http://www.psyh.kiev.ua>
6. Вус М. І. Детермінологізація як джерело поповнення української загальнолітературної мова (на матеріалі біологічної термінології). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2015. № 18. Т. 1. С.12–14.
7. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року).
URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/27.11.2023/Ukr.mova.5-6-kl.Holub.Horoshkina.27.11.2023.pdf>

8. Голуб Н. Б. Горошкіна О.М. Українська мова: підруч. для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2023. 256 с.
URL:https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/6-kl-23/movna-galuz/ukr-mova/Holub,%20Goroshkina_Ukr-mova%206%20kl_Blok.pdf
9. Дмитренко, М. Символ. Символіка. Фольклор. *Україна в етнокультурному вимірі століть*: збірник наукових праць: посіб. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 5: Міфи і символіка в етнокультурі українців. С. 21-33
10. Дороз В.Ф. Українська мова в діалозі культур: факульт. курс: навч. посіб. Київ, Ленвіт. 2010. 319 с.
11. Д'яков А. С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. Семантичні та лінгвістичні аспекти. Київ: Вид. дім «КМ Academia», 2000. 218 с.
12. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. 912 с.
13. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
14. Заньковська Г. Д. Лінгвокультурологія у колі суміжних лінгвістичних наук. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Сер. : Філологічна. 2009. Вип. 11. С. 35 – 40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2009_11_8.
15. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. Київ – Одеса: Либідь, 1991. 158 с.
16. Ковальчук О.В. Українське народознавство. Книга для вчителя. Київ: Освіта, 1994. 120 с.
17. Кожуховська Л. Символи української мови як етнокультурний феномен. *Наукові записки*. Вип. 95 (1). Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. С. 52–56.
18. Козак Л. Запозичення як складова частина української технічної

- термінології. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. праць. Київ: КНЕУ, 2007. Вип. VII. С. 63–65.
19. Комар О. Н. Етнокультурна символіка національно маркованих мовних одиниць. *Наукові записки*. Вип. 95 (1). Серія: Філологічні науки (мовознавство): у 2 ч. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. С. 56–59.
 20. Кононенко В. І. Символи української мови. Івано-Франківськ, 1996. 127 с.
 21. Копіца Є.П. Збагачення словникового запасу учнів гімназії науковою навчально-термінологічною лексикою на міжпредметній основі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 /ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2005. 235 с.
 22. Коршун Т. Слово – основний продукт мовленнєвої діяльності, центральна одиниця внутрішнього лексикону. *Рідні джерела*. 2001. № 2. С. 14–17.
 23. Костриця Н. Лінгвокультурологічний підхід до викладання української мови в контексті аграрної освіти. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2016. Вип. 63. С. 259–266.
 24. Лещенко Г.П. Компетентнісний підхід до вивчення фразеології в загальноосвітній школі. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Вип. 10. 2016 . С. 108–112.
 25. Лозко Г.С. Українське народознавство. Київ: Зодіак-ЕКО, 1995. 368 с.
 26. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо Харків: Основа, 1982. 231 с.
 27. Медведь О.В. Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан): дис. ... канд. філ. наук: 10.02.01. Харків, 2001. 167 с.
 28. Методика навчання української мови в початковій школі /за наук. ред. М.С. Вашуленка. К.: Літера ЛТД, 2010. 364 с.
 29. Мовчун А. Етимологія граматичних термінів. *Дивослово*. 2000. № 7. С. 24–26.

30. Мовчун А.І. З чого починається любов до рідного слова. *Навчання і виховання учнів 2 класу: метод. посіб. / упоряд. О.Я. Савченко*. Київ: Вид. «Початкова школа», 2003. С. 278–282
31. Навальна М., Левченко Т. Збагачення мовлення школярів лексикою з національно-культурним компонентом. *Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Тарас Шевченко і сьогодні»*, м. Сімферополь, 28-29 березня 2013 року. Сімферополь: ФОП Котбедінова Д.А., 2013. С. 160–167.
32. Народ скаже – як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки / упорядк. та передмова Н.С. Шумади. Київ: Веселка, 1973. 230 с.
33. Неживий О.І., Ужченко В.Д. Дидактичний матеріал з українознавства на уроках української мови. 2-е вид. Київ: Освіта, 1995. 287 с.
34. Олійник О. Світ українського слова. Київ: Хрещатик, 1994. 416 с.
35. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. Львів.: Вид-во «Світ», 1994. 216 с.
36. Пишньоха О. А., Покровська І. Л. Дослідження взаємозв'язку мови та культури у працях українських тюркологів і турецьких лінгвістів. URL: http://vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v33/part_2/54.pdf
37. Потапенко О.І., Потапенко Я.О., Кожуховська Л.П., Чубань Т.В., Левченко Т.М., Бурчик І.В. Українська лінгвокультурологія: навч. посібн. для студ. зі спец. «Українська мова і література» / за заг. ред. проф. О. І. Потапенка. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2014. 350 с.
38. Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. Київ: Укр. письменник, 1995. 291 с.
39. Савченко О.Я. Українська мова та читання: підручник для 3 класу ЗЗСО (у 2-х частинах): ч. 2. Київ: УОВЦ «Оріон», 2020. 160 с.
40. Садова С. Фразеологічні одиниці і мовленнєва компетенція учнів. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2006. № 1. С. 22–30.

41. Салата І. Фразеологічний образ і оцінка денотата в етнокультурні (на матеріалі української та англійської мов). *Наукові записки*. Вип. 95 (1). Серія: Філологічні науки (мовознавство): у 2 ч. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. С. 101–107.
42. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
43. Сизонов Д. Ю. Функціонально-стильові параметри медичної термінології. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. пр. Донецьк: ДНУ, 2011. С. 312–317.
44. Симоненко Т. Лінгвокультурологічний аспект навчання рідної мови. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2011. № 34–36. С. 1–7.
45. Словник української мови. Академічний тлумачний словник. URL: sum.in.ua
46. Тучапська Г.В. Чому так називається? Етимологічний словник учня початкових класів. Тернопіль: «Богдан», 1998. 72 с.
47. Ужченко В.Д. Вивчення фразеології в середній школі. Київ: Радянська школа, 1990. 187 с.
48. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. Київ: Рад. шк., 1988. 279 с.
49. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови. Київ: Освіта, 2007. 494 с.
50. Україна в словах: мовокраїнознавчий словник-довідник /упоряд. і керізн. авт. кол. Н. Данилюк. Київ, 2004. 704 с.
51. Ушинський К.Д. Рідне слово. Вибр. пед. твори: в 2-х т. Київ, 1983. Т.1. С. 213.
52. Федурко М. Лінгводидактика під поглядом лінгвокультурології. *Модернізація педагогічної освіти як основа інтенсифікації професійної та світоглядно-методологічної підготовки вчителя початкових класів*: м-ли Міжнародної наук.-практ. конф. Дрогобич: Просвіт, 2009. С. 163–167.

53. Хмельовська Ж.С., Сокаль М.А. Матеріал для лінгвокраїнознавчого викладання української мови в початковій школі Distance education as the main problem of young people. Proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference. Madrid, Spain. 2023. Pp. 218-223. URL: <https://isg-konf.com/distance-education-as-the-main-problem-of-young-people/>
54. Ціко І. Г. Формування етнокультурної компетентності учнів 5-7 класів у процесі вивчення зарубіжної літератури: дис. ...канд. пед. наук: спец. 13.00.02 / Національний педагогічний університет ім. Н.П. Драгоманова. Київ, 2016. 310 с.
55. Чорна О.М., Сокаль М.А. Виховний потенціал уроків літературного читання. *World trends, realities and accompanying problems of development*. Proceedings of the XIV International Scientific and Practical Conference. Copenhagen, Denmark. 2023. Pp. 273-277. URL: <https://isg-konf.com/world-trends-realities-and-accompanying-problems-of-development/>
56. Шишко І.А. Мова як універсальна форма існування культури. *Грані. Філософія*. 2014. № 12 (116) грудень. С. 31–35. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/766/776/>
57. Шостак К.А. Етнолінгвістичний аспект вивчення фразеологізмів української мови. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство)*. 2014. № 6. С. 227–233.
58. Ярмолюк А. Ціннісні домінанти соціокультурної компетентності учнів. *Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. пр. Вип. 18*. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 154–159.

ДОДАТКИ

Додаток А. Ілюстративні матеріали

1. Комплекс тематично пов'язаних вправ, що подають культурологічну інформацію

Вправа 1

1. Прочитай текст. Дай йому заголовок.

На Дніпровщині відбулися Дні козацької слави. Із часів Запорозької січі засіяна кулями, сполошена кров'ю козацька земля не бачила стільки людей. Братались Буковина з Донбасом, Галичина і Слобожанщина, Волинь і Київщина... Вся Україна вклонялася своїй славі. Майорили тисячі козацьких прапорів і хоругов, гриміли козацькі гармати, лунали старовинні думи та українські пісні і серед них найчастіше – пісня про червону калину – неньку Україну. З різних кінців світу привезли українці землю, щоб насипати курган Пам'яті. І віриться, що святі могили ніколи не будуть затоптані й забуті, як не буде затоптана й забута історія нашого народу.

2. Знайди в тексті речення з однорідними членами. Прочитай їх
Однорідні члени вимовляй з перелічувальною інтонацією.
3. Випиши одне речення з однорідними членами. Підкресли їх.
4. Поясни вживання великої букви.

(Тема «Речення. Поєднання однорідних членів речення за допомогою сполучників», 4 кл. / «Однорідні члени речення», 5 кл.).

Вправа 2

1. Прочитай. Визнач види смислового зв'язку речень.

Запорозьким козакам були властиві добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до щирої дружби. Особливо цінували вони особисту свободу. Через те козаки частіше обирали люту смерть, ніж ганебне рабство.

Мандрівники відзначали гостинність, привітність і виняткову

чесність козаків. Можна було залишити на вулиці гроші і не боятися, що їх украдуть. (За Д. Яворницьким.)

Чи всі традиції запорозьких козаків збереглися у наш час?

(Тема «Види зв'язку речень у тексті»)

Завдання для учнів 4 класу:

1. Прочитай і добери до виділених іменників синоніми. Чи всі традиції запорозьких козаків збереглися у наш час? Спиши текст.

2. Знайди у реченні слова, подібні за будовою. Виділи в них однаковий суфікс.

Вправа 3

1. Прочитай. Визнач у тексті незрозумілі слова і з'ясуй їх значення за тлумачним словником. Визнач відмінки виділених іменників.

*Запорозькі козаки мали за **столицю** Січ. Це було розчищене серед лісу або укріплене **частоколом** місце. На ньому козаки зводили **селище**. Січ була резиденцією всіх головних старшин козацтва.*

*В Січі жодного значення не мали ні знатність **роду**, ні перевага віку. Цінувалась серед товариства передусім розум, кмітливість, досвід, сміливість.* (За Д. Яворницьким.)

Резиденція – місцеперебування.

Що ви знаєте про українських козаків?

(«Відмінки іменників, їхнє значення»)

2. Встанови зв'язки слів у третьому реченні.

3. Поясни розділові знаки в останньому реченні.

(Тема «Іменник. Розрізнення відмінків іменників» / «Речення з однорідними членами», 4 клас).

2. Реалізація прийому зорової семантизації

Прочитай. Випиши іменники, згрупувавши їх: 1) назви істот; 2) назви неістот.

Починали носити віночок дівчата з трьох років. Перший – для трирічної дівчинки плела мама. У віночок влітала чорнобривці, незабудки, барвінок, ромашки. Кожна квіточка лікувала дитину: чорнобривці допомагали позбутися головного болю, незабудки та барвінок зір розвивали, а ромашка серце заспокоювала.

У чотири роки плівся інший віночок. Усі кінчики пелюсток вже були розсічені, доплітався безсмертник, листочки багна чи яблуні.

Для семирічної дівчинки плели вінок з семи квіточок. І вперше квіт яблуні влітали. У центрі було гроно калини – символ краси дівочої, далі квітки незабудки, барвінку, любистку, чорнобривців чи нагіток, безсмертника.

Порівняти розповідь із звичаями, які вам відомі.

Підкресли іменники, що означають назви квітів.

(Тема «Іменники – назви істот і неістот», 6 кл.)

Методичний коментар. Коли учні отримали (через зміст тексту граматичної вправи) культурологічну інформацію, можна запропонувати їм намалювати вінок української дівчинки трьох, чотирьох, семи років (малюнок має бути достовірним у країнознавчому відношенні). Такі завдання поєднують у собі функції контролю і закріплення, забезпечують міжпредметні зв'язки.

3. Матеріал для роботи з ТГ «народний календар»

(1) *Прадавні слов'янські народи називали **квітнем** і березень, а іноді й травень. Така варіативність назв місяців була викликана тим, що на величезній території, яку населяли слов'яни, залежно від кліматичних умов, весна починалася в різний час, а назва «квітень» дуже гарно відбивала*

факт цвітіння природи.

(2) *Січень* – другий зимовий місяць (слово утворилося від давньорус. СЪЧИ [34]). Чому ж він має таку назву? Існує кілька припущень:

1. Одна з народних приказок затверджує: «Січень *снігом січе*, а мороз вогнем пече».

2. Саме на січень випадають водохресні морози – вершина зимової холоднечі. *Січень* ділить (січе) зиму навпіл. Крім того, у січні коротшають (усікаються) ночі.

3. Ще одне спостереження з народного побуту: за старих часів у зимовий час, поки ще не пробудилася природа, наші предки – прадавні хлібороби йшли в ліс вирубувати («висікати») ділянки під майбутню рілля. Вони не тільки готували ділянки для обробки землі, але й заготовляли деревину для будівництва житла (уважалося, що ліс для будинку треба було заготовляти саме взимку, коли дерево «спало», тоді й житло буде спокійним і довговічним). Таким чином, назва місяця *січень*, можливо, утворилася від «висічення» дерев, тобто назви виду роботи, якою займалися в цю пору року.

В українських говірках збереглися інші назви цього місяця – *сніговик, тріскун, вогневик, льодовик, щипун, сніжень*.

Методичний коментар. Матеріал може бути використано для проведення групового дослідження походження назв місяців (за порами року) учнями 4 класу (заплановано в одному з чинних підручників для початкової школи).

4. Матеріал для роботи з ТГ «народні свята і обряди»

Ніякої ніколи ялинки у нас удома не було. Різдвяних свят ми теж ч...кали, але не для ялинки – ми ходили до дядька й до дядини колядувати та щедрувати, носили бабусі в...черю. За це нам давано цукерок та по «золотій» копійці – для ц...ого дядько та бабуся приб...рігали нові-

новісін...кі копійки... (Остап Вишня.)

Прочитайте. Визначте займенники. З'ясуйте, до якого розряду належить кожен із них. Запишіть слова з пропущеними буквами і поясніть їх написання.

Чи бажаним було Різдво для дітей? Чому?

Що означає *колядувати*? А *щедрувати*?

Яку колядку або щедрівку ти знаєш? Проспівай її з друзями на перерві.

(Тема «Розряди займенників за значенням», 6 клас.)

До вправи можна запропонувати наступний коментар, що поповнить національно-культурні уявлення учнів:

На Україні довго побутував звичай, який зберігся й донині. На Різдво діти носили вечерю родичам, хрещеним батькам. Тому звичай так і називався «вечеря» або «носити вечерю». Мати давала дитині кошик чи зав'язувала у вузлик миску куті, прикриту зверху трьома калачами, паляницями, хлібинами або пирогами, глечик узвару, ще з їстівного щось: ковбасу, кров'янку чи смажену рибу, печене сало чи шматок шинки. Дитина стукала в хату: «Прислали батько й мати вечерю, а я приніс!». А в хаті відповідали: «Щоб ти здоровий ріс!» Наїдки з вдячністю приймали, лагодили дітям навзамін такий же вузлик, частували пряниками, цукерками, горішками й наділяли дрібною монетою.

Носили вечерю й дорослі: куми до кумів, одружені діти до батьків чи діда й баби. Чудовий звичай обмінюватися вечерею символізував єднання родини, близький людей, надії на добробут.

5. Варіанти етимологічної роботи

(1) етимологічний коментар вчителя:

Урок – спільнослов'янське слово, утворене від «**ректи**», тобто *говорити*. У давнину воно означало **завдання на певний час**. Вислів «**давати**

уроки» трактували як «давати якусь роботу». Згодом слово стало багатозначним.

Які значення має слово урок?

(Сьогодні воно означає і проміжок часу, відведений для заняття з окремого предмета (урок як форма організації навчання), і домашнє завдання (готувати уроки), і подію (як правило, прикру), з якої людина мусить зробити для себе певний висновок).

(2) етимологічний аналіз слова учнями:

– за допомогою словника,

– на основі прозорої ВФ слова, наприклад:

Чому так називають предмети: *цукорниця, жовток, щоденник, сільниця* (гриби: *підберезник, боровик, лисички, опеньки*; рослини: *чорниця, підсніжник, подорожник*; приміщення: *шпаківня, майстерня, корівник, курятник*; машини: *сіялка, косарка, молотарка, віялка*)? («Особливості творення іменників», 6 кл.)

Вдумайтеся в значення непохідних тепер слів *погриб, народ, неділя, макітра*. Які значущі частини виділялися колись у коренях цих слів?

(Тема «Змінювання і творення слів», 6 кл.)

– з опорою на контекст, що повертає увагу до зв'язку звучання слова з його значенням, наприклад:

*Сім'я і родина є синонімами, та все ж "родина" вважається суто українським, національним поняттям, яке несе в собі думку про головну мету людства – продовження роду. Назва обряду одруження – **весілля** – говорить про веселий настрій, радість, коли двоє друзів протилежної статі починають спільне життя.*

Як утворилися слова *родина, весілля*?

Прочитати.

Усім добре відома лікарська рослина подорожник. Люди гадають, що називається подорожником вона тому, що росте при дорозі або й на дорогах. А насправді подорожник тому, що по світу подорожує.

1. Від якого слова походить назва рослини *подорожник*?

2. Знайти спільнокореневі слова. Списати їх.

(Тема «Походження слів», 4 кл.).

3. Простежити, які звуки чергуються в коренях цих слів.

(Тема «Змінювання і творення слів», 6 кл. – завдання 1-3).

6. Приклади лінгвокраїнознавчого коментування фразеологічної одиниці

(1). Лінгвістичне джерело інформації:

Келебердянська верства – так називають дуже високу людину. Чому ж *верствою*? Чому *келебердянською*? **Верства** – давня назва великих віддалей, звичайно 1,06 км. Але у різних місцевостях в різні часи вона була то довша, то коротша. Довгими у народі вважалися **чугуївська та пирятинська верстви**. Тому вирази **чугуївська верства, пирятинська верства** («дуже висока людина») пояснюються особливою довжиною *верств* у Чугуєві (місто на Харківщині) і Пирятині (Полтавщина). Але існує інший спосіб пояснення цих висловів. **Верства** – не тільки міра відстані, це ще й високий «верстовий стовп» (що ставився через кожну *верству*). Отже, **келебердянська верства** – це людина, висока, як *верстовий стовп* у Келеберді, а Келеберда – це містечко на Полтавщині. Таким чином, в цих фразеологізмах висота людини порівнюється з довгою *верствою* чи високим *верстовим стовпом* (див. [48, с.13-14]).

(2). Підручник з української мови для 6 класу:

I. Прочитайте текст, перекажіть його, правильно вимовляючи

числівники та власні назви. Визначте відмінок, групу числівників за значенням і групу за будовою. Які особливості відмінювання числівника один? Поясніть написання виділених слів. Значення якого фразеологізму можна пояснити, використавши інформацію з тексту?

Давні греки створили багато прекрасних легенд про те, як були започатковані Олімпійські ігри. В одній із них сказано про те, що ігри заснував Геракл після свого шостого подвигу – очищення стаєнь Авгія, царя Еліди. Авгій був надзвичайно багатю, але дуже скупюю людиною. Якось Геракл запропонував за один день очистити стайні, де Авгій тримав свої величезні стада, за що цар повинен був віддати герою одну десяту частину худоби. Авгій погодився, думаючи, що за один день таку роботу виконати неможливо. Геракл зруйнував дві протилежні стіни двору й вивів у нього ріки Алфей і Пеней. Вода швидко очистила стайні, а Геракл знову склав стіни. Проте Авгій не виконав обіцянку, ще й прогнав героя. Тоді Геракл помстився царю Еліди: з великим військом увійшов до його країни й розбив Авгія. Після перемоги вдячний герой приніс жертви богам і заснував Олімпійські ігри, які відтоді проводять раз на чотири роки (із журналу).

II. Розкажіть, що вам відомо про олімпійську символіку. Чи знаєте ви, де будуть відбуватися наступні літня та зимова Олімпіади? Який символ ви запропонували б, якби Олімпійські ігри проводилися в Україні? [8, с. 158-159].

7. Лінгвокультурологічна робота з лінгвістичними поняттями та термінами

(1) Коментар довідково-енциклопедичного характеру, після якого учні, відповідаючи на питання, самостійно пояснюють етимологію терміна.

Пізнаючи світ, людина знайомиться з новими предметами. Але людський розум прагне якомога більше дізнатися про той чи інший об'єкт, оцінити його властивості, описати особливості. Тому кожен предмет супроводжує постійне запитання: який він? Так вічним супутником

іменника в нашому мовленні є ім'я приложне – так у старих граматиках називався прикметник. Це й не дивно, адже колись ці частини мови були нероздільними, вони становили один клас слів — клас імені. Ще й досі ми вживаємо (здебільшого у фольклорі) слова, які дійшли до нас, очевидно, з тих давніх часів: рать-сила, зелен-трава, камінь-стіна, жар-птиця, чоботи-скороходи, скатерть-самобранка тощо. Властивість прикметників характеризувати предмет, не називаючи його, здавна підмітив народ і зазвичай використовує прикметники у ... загадках, адже ця частина мови характеризує предмет, не називаючи його. Наявність прикметників у мовленні робить його образним.

Як ви вважаєте, чому прикметник називали ім'я приложне? Спробуйте пояснити інші давні назви прикметника – ім'я призначне», *призначник* (6 кл., тема «Прикметник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль»)

(2). Коментар, який, зокрема, розкриває етимологію терміна.

*Наша мова була б нудна і довга, коли б у ній не було займенників. Адже займенники з успіхом заміняють іменники, прикметники, числівники (це видно і з самої їхньої назви: **займенник** — «замість імені», тобто замість іменних частин мови), а іноді й цілі частини речень чи інші довгі найменування. Замість сучасного терміна «займенник» раніше використовували такі: **містоімення, містойменник, заіменник**.*

Термін «займенник» уперше трапляється в навчальних книгах середини 19 ст. Однак мовознавці й надалі продовжували називати цю частину мови «містоймення». Тому Іван Семенович Нечуй-Левицький у своїй граматиці (1914) з гумором зазначав: «Відомо, що слово місто — город, і вийшло городойменник. Чом, пак, не селойменник?». Згодом все-таки за цією категорією слів закріпився термін займенник.

А як ви можете пояснити факт використання терміна «містоімення» («містойменник») та його етимологію?

(6 кл., тема «Займенник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Розряди займенників за значенням»)

(Післятекстові завдання зокрема орієнтовані на констатацію того історичного факту, що українська граматична термінологія, почавши з наслідування термінів, еволюціонувала на народних засадах).

8. Лінгвокультурологічне вивчення фольклорних номінацій

Дидактичний матеріал уроку літературного читання (3 кл.)

Запах Різдва

У кожного свята свій колір і смак

і, звісно, свій запах, без нього ніяк.

Погодьтеся, то не порожні слова:

найкращий на світі – це запах Різдва.

Як хвоєю пахне у нашій хатині!

Матуся до сирника сипле родзинки,

дідусь примостив дідухà коло скрині!

І так воно солодко пахне, що ух –

А ще як бабуня затіє розчину

і тісто замісить легкою рукою –

спече пампушки на велику родину,

що скоро до хати прийде з колядою!

Із комина в'ється прозорий димок –

і пахне так смачно, як той пампушок!

Увечері вийдеш на хвильку у двір,

поглянеш, як рясно у небі від зір –

здається, що зовсім близьенько до них.

І пахне вечірній незайманий сніг.

(Мар'яна Савка.) [39]

Вправа 1.

Прочитай текст. Визнач його тип – розповідь, опис чи міркування.

Коли скресали сніги і розливалися весняні води, дівчата в Україні починали співати веснянки. І серед пісень цієї пори – чимало про барвінок.

У народі живе чудова легенда про походження рослини. Діялося це тоді, коли турки і татари напали на українську землю. Увійшли якомсь вороги в одне село й винищили там усіх людей. Лише один парубок та дівчина сховалися в лісі. Але і їх знайшли бусурмани. Парубка люті заїди зарізали, а дівчину задушили. Ото з парубочої крові й виріс барвінок у лісі, а губами дівчини полилася чиста вода.

(За А. Кондратюком.)

Як ти розумієш слово *бусурман* ?

Що таке *веснянка*?

Слово *походження* розбери фонетично.

З яких частин складається текст? Розкажи, про що говориться в основній частині.

Як пов'язана легенда про барвінок з історичним минулим України?

Згадай пісні, в яких опоетизований барвінок. Символом чого він є?

(«Типи текстів», 3-4 кл., «Типи мовлення», 6 кл.).

Вправа 2.

Прочитай текст (1), починаючи з найсильнішого звучання до найслабкішого.

Як ти розумієш значення кожного народного спостереження (тексти 2-4)?

І. Ой ну, люлі, люлі,

Буду сто літ жити,

<i>Кувала зозуля,</i>	<i>Тебе годувати,</i>
<i>Зозуля кувала,</i>	<i>В жупані водити,</i>
<i>Правдоньку казала:</i>	<i>В золотім намисті,</i>
	<i>На печі, в колисці.</i>

2. Ужє Петрівка минається, зозуля кувати забувається. Ужє Петрівка минулася, зозуля кувати забулася, ячмені **зажигаються**, солов'ї щебетать забуваються. Ужє ячмені позажигались, солов'ї щебетать позабувались.

3. Зозуля **мандрикою** вдавилася.

4. Зозуля до Петрівки кує. (Народна творчість.)

Довідка: *Зажигаються* – наливаються; *мандрика* – вид сирника, коржик; *Петрівка* – Пётрів піст, Апостольський піст, один із чотирьох багатоденних постів церковного року у православних віруючих (у червні – липні).

Утвори від виділеного іменника форми давального і місцевого відмінків однини (Тема «Зміна у процесі словозміни іменників приголосних [г], [к], [х] перед закінченням -і на [з'] [ц'] [с']», 4 кл.).

Усно провідмінняй виділений іменник.

Визнач відмінки усіх іменників.

(Тема «Відмінки іменників»).

Вправа 3.

Прочитай народне повір'я. Знайди та запиши речення з однорідними членами. Поясни, чому вони однорідні.

Русалки. Водяні красуні вночі виходять при місяці на берег озер, рік, струмків у вінках з осоки й гілок дерев. Вони сідають на траву, розчісують коси. Іноді вони ховаються в кущах, траві. На зорі наші дівчини йдуть до ріки за водою. Русалка кидається на дівчину, запитує в неї: «Полинь або петрушка?» Якщо та відповідь: полинь, – русалка втече. Якщо ж:

петрушка, – водяна красуня залоскоче до смерті земну й затягне її в ріку.

Чи знаєте ви народні повір'я, пісні, у яких говориться про водяних дівчат-русалок?

(Тема «Речення. Однорідні члени речення», 4 кл.)

Приклад контрольного опитування для учнів 5 класів

Контрольна робота № 1

1. Що таке прислів'я?

А. Народний або літературний твір про вигадані, часто фантастичні події.

Б. Короткий опис істот, предметів, явищ, які треба впізнати, відгадати.

В. Короткий, влучний вислів повчального характеру.

2. Встанови відповідність:

Хто багато читає, той більше знає	
Без рук, без олівця малює без кінця	
По росі пробігло поросля	

А. Скоромовка

Б. Прислів'я

В. Загадка

3. Запиши прислів'я, які ти пам'ятаєш.

4. Поєднай частини прислів'я.

Казки маленькі	то і пожнеш.
Хто багато робить	той багато знає.
Лінивий сидючи спить,	і тебе шануватимуть
Що посіяв,	лежачи робить.
Шануй людей,	а розуму в них багато.

5. Закінчи прислів'я:

1) Хто багато читає, той ...

2) У дитинстві вивчене, що ...

3) Птах радіє весні, а ...

4) Голова без розуму, як ...

5) На сонці тепло, а ...

6. Знайди прислів'я на тему «Батьківщина».

А. Нема у світі цвіту, цвітнішого над маківочку, нема ж і роду, ріднішого над матіночку.

Б. Усе трудом славиться.

В. Всяка пташка своє гніздо знає.

7. Підкресли у кожному прислів'ї слово, яке допомагає зрозуміти, про що вони, яка тема їх поєднує.

Усе трудом славиться.

Без охоти немає роботи.

Без діла слабіє сила.

Маленька праця краща за велике безділля.

Щоб щасливо жити, треба працю любити.

8. Обери з прислів'їв таке, що найкраще відображає головну думку тексту.

Найбільшу насолоду і радість дає людині спілкування з природою рідного краю. Вона завжди нас чарує і хвилює. Шепіт голубої води, зелених дібров дорогий серцю кожного. Розмаїття квітів дарує радість. Чудова природа Батьківщини, як тебе не любити?

А. Погана та пташка, якій своє гніздо не миле.

Б. Людина без Вітчизни, як соловей без пісні.

В. Квітець землю квітчає, з вирію пташок стрічає.

Контрольна робота № 2

1. Встанови відповідність між назвою жанру та його ознакою.

А. Усталений вислів з повчальним змістом, що складається з двох частин – це

Б. Загальновідомі думки з художньої літератури

– це

В. Усталений вислів, в якому немає висновків, повчань

– це

1. Прислів'я 2. Приказка 3. Крилатий вислів

2. *Вибери групу, в якій вказані тільки 1 прислів'я та 2 приказки.*

А. Брехнею світ пройдеши, та назад не вернешся

Взяти ноги на плечі

Чия відвага, того й перемога.

Б. Не всякий, хто читає, в читанні силу знає

Мов в воду опущений

Грати першу скрипку

В. Не смійся з другого, щоб тобі не було того (прися)

Кожному мила його сторона

Не одежа людину красить

3. *Запиши прислів'я, які ти пам'ятаєш.*

4. *Поєднай частини прислів'я.*

Голова без розуму,	в читанні силу знає.
Хто багато читає,	як соловей без пісні.
Хто дбає,	як ліхтар без свічки.
Людина без Вітчизни,	той більше знає.
Не всяк читає,	той і має.

5. *Пригадай початок прислів'я:*

....., а діло – плоди.

....., а людину – по мові.

....., а вір справам.

....., а руки зроблять.

....., а правду ріж!

6. Порівняй зразки:

Надувся, як сич на мороз 1 Порожня бочка гучить, а повна мовчить 2

Запиши, до якої групи (1, 2) належать прислів'я.

Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.

Сказати легко, але зробити важко.

Людина без Вітчизни, як соловей без пісні.

Жвавий, як рак на греблі.

Правда солона, а брехня солодка.

Б'ється, як риба об лід.

Згода дім будує, а незгода руйнує.

7. Яке прислів'я відповідає темі «Мудрим ніхто не вродився, а навчився»

А. Мудра голова дбає про хороші слова.

Б. Де сила не зможе, там розум допоможе.

В. Не навчишся плавати, поки у вуха води не набереш.

8. У кожній групі викресли (якщо треба) зайве прислів'я.

На сонці тепло, а біля матері добре.

Птах радіє весні, а дитя – матері.

Та земля мила, де мати народила.

За праве діло стій сміло.

Не тяжка робота, коли є охота.

Без охоти немає роботи.

Шануй людей, і тебе шануватимуть.

Не смійся з другого, щоб тобі не було такого.

Все добре переймай, а злого уникай.

9. За допомогою прислів'їв вислови першокласникам свої поради щодо навчання.

А. (Хто багато читає, той багато знає.)

Б. (Хто багато питає, той багато знає.)

В. (У дитинстві вивчене, що на камені висічене та ін.)

(У дужках ми продемонстрували можливі варіанти відповідей).

10. Поповни вислови-спонукання порадами.

Зразок: Учиться правильно говорити, підтримувати розмову.

Пам'ятайте: птицю пізнають по пір'ю, а людину – по словах.

А. Не забувайте вживати у спілкуванні з людьми лагідні, приємні слова. Пам'ятайте:

Б. Проявляйте інтерес до інших людей та їхніх справ. Пам'ятайте:

В. Ставтеся з повагою до усіх членів своєї родини. Пам'ятайте:

(Можливі варіанти відповідей:

А. Доброму слову ціни немає. Від теплого слова лід розмерзає. Від щирого слова світ радіє. Слово чемне кожному приємне. Мудра голова дбає про хороші слова. Погане слово краще проковтнути, ніж промовити. Гостре словечко коле сердечко...)

Б. За добро добром платять. Хто людям добра бажає, той сам має. Шануй людей, і тебе шануватимуть...

В. Добра людина батькам завжди віддячить.

11. Складіть і запишіть розповідь (5-7 речень) на тему одно з прислів'їв (на вибір)

1. Яка пшениця, така й паляниця. 2. На сонці тепло, а біля матері добре. 3. Що нині утече, те завтра не зловиш. 4. Хто літом працює, взимку не голодує.

Методичний коментар.

Контрольна робота № 1 складається із семи, а Контрольна робота №2 – з одинадцяти завдань різного характеру та рівнів складності, серед яких текстові завдання закритого та відкритого типу, творчі вправи. Дидактичний матеріал контрольних робіт – паремії, що були предметом розгляду в початковій школі та 5 класі й містяться у підручниках з української мови та планах-конспектах уроків. Більша кількість завдань у Контрольній роботі №2 пояснюється збільшенням обсягу знань, удосконаленням вмінь і навичок учнів наприкінці шостого року навчання (у порівнянні з початком 5 класу), подальшим розвитком їх навчальної діяльності. Крім того вона містить більше можливостей встановити більш детальну і точну картину сформованості лінгвокультурних уявлень учнів.

Завдання 1 Контрольної роботи № 1 та Контрольної роботи № 2 спрямовані на перевірку теоретичної обізнаності учнів. Так, їм треба знайти визначення прислів'я серед запропонованих трьох варіантів (пор. інші два – визначення загадки та казки, «впізнавання» яких передбачено вже програмою початкової школи). На етапі Контрольної роботи № 2 вибір правильного рішення ускладнюється необхідністю співставлення трьох визначень варіантів ФО. У порівнянні із завданням Контрольної роботи № 1 подається більш точне визначення прислів'я (*складається з двох частин* – структурна особливість).

Неправильні відповіді учнів можуть виникати внаслідок помилкового співвіднесення:

прислів'я – *народний* твір (Контрольна робота № 1, А – пор. казка);

прислів'я – *короткий* опис (Контрольна робота № 1, Б – пор. загадка);

без урахування подальшого змісту визначення і можуть бути як результатом неуважності учнів, так і недостатньої сформованості їх уявлень про запропоновані види ФО (у тому числі прислів'я та приказки). Також

можлива причина помилок – відсутність визначень понять «прислів'я» та «приказка» у підручниках 5 та 6 років навчання).

Завдання 2 Контрольної роботи № 1 та Контрольної роботи № 2 орієнтовані на виявлення учнями прислів'їв серед інших фольклорних одиниць (творів малих фольклорних жанрів) – загадок, скоромовок. У Контрольній роботі № 2 подано більшу кількість прикладів, завдання має іншу структуру – треба відрізнити фразеологізм (у вузькому значенні) від паремій та прислів'я від приказки.

Причини помилок:

– учні недостатньо усвідомлюють: специфіку різних фольклорних одиниць (жанрову специфіку малих фольклорних творів), не орієнтуються на їх призначення: прислів'я плутають із загадкою (можливо, орієнтуючись на сполучникове слово *хто* – пор. питальний займенник у загадках, наприклад, *Хто завжди правду каже?*), а також загадку визначають як прислів'я, а скоромовку – як загадку (завдання 2 Контрольної роботи № 1);

– недостатньо засвоїли відмінності між ФО, не здатні на практиці розрізнити ФО, не відчують різниці у семантиці (повчання – відсутність повчання, натік на нього; ФО – слово) та не бачать структурних особливостей: 2 частини, протиставлення – 1 частина, відсутність протиставлення) (завдання 2 Контрольної роботи № 2)

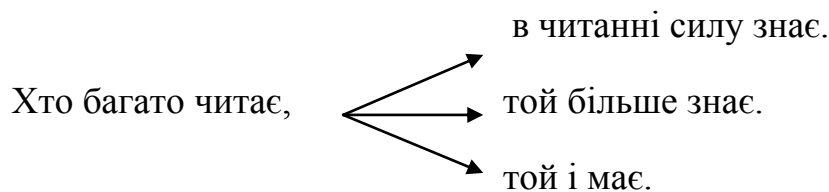
Завдання 3 Контрольної роботи № 1 та Контрольної роботи № 2: дозволяють визначити кількість паремій, які пам'ятають учні після їх опанування, перевірити правильність їх відтворення.

Помилки можуть бути пов'язані з порушенням форми паремії, з пригадуванням в одному ряду з пареміями фразеологізмів.

– *Завдання 4 та 5* Контрольної роботи № 1 та Контрольної роботи № 1 – для перевірки точності засвоєння форми прислів'їв. Вправи розрізняються рівнем складності. Так, у завданні 4 Контрольної роботи № 1 можуть спостерігатись помилкові поєднання частин прислів'я – і це незважаючи на

втрату прислів'ям у такому випадку, певного змісту! Але для уважного, критично мислячого учня вправа не дає можливості помилитись (частини прислів'їв комбінуються тільки в одному варіанті – він і є правильним); завдання 5 Контрольної роботи № 1 – складніше: другу частину прислів'я треба відновити, але наявність засобів зв'язку допомагає це зробити. Проте продовження замість стійкого вислову може бути звичайним реченням (побудованим за поданим початком).

У контрольній роботі № 2 складність підвищується: завдання 4 припускає варіативні комбінації, пор., наприклад:

Варіативність комбінації частин створює додаткові можливості перевірки знань прислів'їв саме як стійких висловів з майже незмінною формою та сталим значенням. А помилки якраз і пов'язані з неправильним поєднанням частин.

Завдання 5 Контрольної роботи № 2 має незвичну для учнів форму: треба пригадати не кінець, а початок прислів'я. Успішне його виконання демонструє, що учень: пам'ятає стійкий вислів, а також /або усвідомлює і орієнтується на синтаксичний паралелізм та протиставлення у структурі таких ФО.

Причина помилок – недостатнє знання прислів'їв, незрозуміння того, що вони – стійкі вислови.

Завдання 6 Контрольної роботи № 2 не має аналогів у попередній контрольній роботі. Враховуючи збільшення словника паремій учнів 5 класу, збагачення їх мовленнєвого досвіду та розвиток мислення, запропоновано завдання на порівняння структури прислів'їв та їх

дихотомічну класифікацію (розподіл на дві групи) залежно від логіки висловлювання, що містить зіставлення чи протиставлення.

Причина помилок – учні не усвідомлюють структурної особливості прислів'їв.

Наступні завдання мають мовленнєву, комунікативну спрямованість, вихід у зв'язне мовлення.

Завдання 6, 7 Контрольної роботи № 1 та *7, 8* Контрольної роботи № 2 спираються на тематичні зв'язки, які, як відомо, є екстралінгвістично обумовленими: ґрунтуються на спільності явищ позамовної дійсності, систематизації людських знань про світ. Саме тут і реалізується тематична організація лексики – отже ні в кого не виникає потреби спілкуватись поза будь-якою темою.

У завдань різний рівень складності. Так, у завданні 6 Контрольної роботи № 1 пропонується з трьох прислів'їв обрати одне на запропоновану тему, назва якого формулюється словом. Таким чином, тема визначена, треба тільки знайти прислів'я відповідного змісту. Проте можуть бути випадки помилкового віднесення до теми «Батьківщина» першого прислів'я (пор. можливо, асоціативний зв'язок Батьківщина – *рідна* земля – *рід* – *рідніший*); незважаючи на прозорість змісту його другої частини: *нема ж і роду, ріднішого над матіночку*. Обрати правильну відповідь складно, якщо не розуміти (не пам'ятати) прислів'я, зміст якого невмотивований значенням компонентів (*Всяка пташка своє гніздо знає*);

Завдання 7 Контрольної роботи № 2 складніше: тема позначена прислів'ям – і треба його розуміти, щоб знайти правильну відповідь.

– *Завдання 7* Контрольної роботи № 1 актуалізує пошук семантичних опор, що розкривають тему кожного з п'яти висловлювань і, як результат, їх належність до однієї ТГ. Наявність синонімічного ряду *труд* – *робота* – *діло* – *праця* допомагає зробити вірне співставлення; правильному розумінню значення прислів'я *Без охоти немає роботи* може заважати

слово з обмеженою сферою використання *охота* (пор. тлумачення «ловити звірів» замість «бажання»);

Завдання 8 Контрольної роботи № 2 відрізняється ще й обсягом матеріалу для аналізу (3 групи по 3 прислів'я). Алгоритм розв'язання – багатокроковий: пригадати значення прислів'я → самостійно визначити тему → систематизувати прислів'я → визначити зайве (групи А, Б) чи впевнитись, що такого немає (група В).

Причини помилок: учень не розуміє (помилково розуміє) значення прислів'їв – тих, що пропонуються для аналізу чи (та) тих, що виконують роль теми; не вміє знаходити у висловлюванні слово, яке є ключовим для розуміння теми.

Завдання 8 Контрольної роботи № 2 – це текстова вправа, що перевіряє сформованість інформаційно-групових умінь учнів, пов'язаних з розумінням теми та мети висловлювання, орієнтацією в ситуації спілкування й вибором мовних засобів. *Причини помилок:* учень не вміє визначати головну думку тексту; не знає значення паремій – тому не можна із запропонованих вибрати необхідне, не знаходить у своєму словниковому запасі доречного прислів'я Схожим є завдання 11 Контрольної роботи № 2. Воно спрямовано на перевірку вмінь будувати зв'язне висловлювання на основі прислів'я та перевірку розуміння значення ФО (його треба розкрити у контексті).

Завдання 9, 10 Контрольної роботи № 2 – творчі вправи на основі моделювання можливих умов застосування паремій (що дозволяє стимулювати їх вихід з довготривалої чи оперативної пам'яті). Вони максимально наближені до ситуації реального спілкування. Вимагають самостійного вибору учнями доречних прислів'їв та побудовою (творчим продовженням) зв'язних висловлювань. Отже, завдання дозволяють оцінити рівень сформованості комунікативних мовленнєвих умінь учнів. Недоліки у виконанні завдань можуть бути пов'язані із добором серед

прислів'їв-порад тих, що не зовсім точно відповідають змісту спонукання, наприклад:

Не забувайте вживати у спілкуванні з людьми лагідні, приємні слова. Пам'ятайте: *хто часто кричить, того не слухають*.

Проявляйте інтерес до інших людей та їхніх справ. Пам'ятайте: *нових друзів май, а старих не забувай*).

Завдання можуть залишитись невиконаними, якщо учень не пам'ятає паремій, не вміє за їх допомогою оформлювати власні думки.

Завдання 11 Контрольної роботи № 2 – таке, що вимагає не просто використання паремії у висловлюванні («прив'язати до ситуації»), а створення висловлювання, що розкриває повчальний зміст прислів'я («зануритись у ситуацію»).

ДОДАТОК Б. Теми наукових повідомлень та презентацій

1. Лінгвокультурологія як напрямок лінгвістичних досліджень.
2. Лінгводидактика в аспекті лінгвокультурології.
3. Виховання громадянина-патріота в умовах реалізації завдань мовно-літературної освітньої галузі в концепції «Нова українська школа».
4. Національно-культурна конотація мовних одиниць ... рівня.
5. Принципи реалізації лінгвокультурологічного підходу до викладання української мови.
6. Екстралінгвістичний принцип опрацювання лексичних тем у шкільному курсі української мови.
7. Історичний принцип опрацювання лексичних тем у шкільному курсі української мови.

8. Використання прийомів введення лінгвокультурознавчої інформації на матеріалі уроків мови (... клас).
9. Використання прийомів введення лінгвокультурознавчої інформації на матеріалі уроків мови (... клас).
10. Пояснення реалій як один із варіантів семантизації слова: лінгвокультурознавчий аспект.
11. Організація спостереження за культурознавчою інформацією текстів.
12. Використання культурознавчого потенціалу текстів вправ на уроках української мови.
13. Робота над символічним значенням слова на уроках української мови /читання / літератури.
14. Лінгвокультурознавчий потенціал ономастичної лексики та його використання на уроках мовно-літературної освітньої галузі.
15. Формування етнокультурної компетентності учнів... класу на фразеологічному матеріалі.
16. Виховання учнів на традиціях українського народу: уроки мови (... клас).
17. Виховання молодших школярів на традиціях українського народу: уроки літературного читання (... клас).
18. Виховання учнів на традиціях українського народу: уроки літератури (... клас).
19. Використання наочності на уроках української мови / читання / літератури як джерела культурознавчої інформації.
20. Методичний аналіз підручника з української мови (... клас) у лінгвокраїнознавчому аспекті.

Навчальне видання

Сокаль Марія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри слов'янського мовознавства, Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

**ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИКЛАДАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Навчальний посібник

*для здобувачів вищої освіти спеціальностей 013 Початкова освіта та
014 Середня освіта (Українська мова і література)*